

74.00
C.96

Г.А.Султонова

ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ

FF0000016154

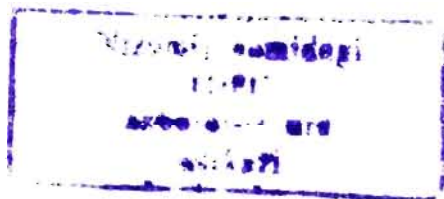
ТОШКЕНТ - 2005

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРАЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ

(ўқув услубий қўлланма)

012247/14

ТОШКЕНТ - 2005

АННОТАЦИЯ

Методик қўлланмада педагогика фанининг асосий муаммоларидан бири бўлган «Педагогик маҳорат» курси мазмунида акс этувчи ҳамда бўлажак ўқитувчи бакалавларнинг педагогик фаолиятини самарали ташкил этиш, таълим субъектлари ўртасида ижобий муносабатни йўлга қўйиш, уларнинг педагогик маҳоратларини шакллантириш ва ҳокозолар хусусидаги масалаларнинг мазмуни ёритиб берилган. Ўқув қўлланма мазмунига педагог кадрларни тайёрлашга нисбатан қўйилаётган бугунги кун талабларидан келиб чиқиб ёндошилган бўлиб, унда ҳар бир мавзуга оид илмий адабиётлар рўйхати ҳам қайд этилган.

Методик қўлланма ўрта махсус касб-ҳунар таълими ходимлари, педагогика олий ўқув юр்தларининг ўқитувчи ҳамда талабаларга мўлжалланган.

Тузувчи:	п.ф.н. доц. Г.А. Султанова
Маъсул муҳаррир:	п.ф.д. проф. М.Х.Тохтаходжаева
Тақризчилар:	п.ф.н. доц. С.А. Мадиярова п.ф.н. доц. Д. Абдурахимова

Ушбу методик қўлланма Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетининг Илмий Кенгашида куриб чиқилган ва нашрга тавсия этилган. 26 май 2005 йид 11-сонли мажлис баёни.

СЎЗ БОШИ

Педагогик маҳорат курси доирасида ўқиладиган маърузалар талабаларни педагогик фаолият, унинг мазмуни, ўқитувчи одоби ва унга қўйиладиган талаблар, педагогик фаолиятни маҳоратли ташкил этиш йўллари хусусидаги долзарб муаммолар билан таништиради. Шунингдек бўлажак ўқитувчиларга ўқитувчилик фаолиятини маҳорати ташкил этиш, ҳамкасблар, ота-оналар ҳамда ўқувчилар билан олиб бориладиган муносабатларнинг ўзига хос хусусият ва йўналишлари уларнинг бола шахсининг шаклланиши, унда маънавий ахлоқий сифатларнинг ҳосил бўлишига таъсири борасидаги назарий ва амалий билимларни беради.

«Педагогик маҳорат» курсида талабалар ўқитувчи фаолиятида касбий маҳоратнинг тутган ўрни моҳияти, фаолиятининг турли ҳолатларда ўқитувчининг муомала маданияти, ўқувчилар билан алоқа ўрнатиш ва мулоқотга кириша олиш методикаси юзасидан маълумотларга эга бўладилар.

Курсни ўқитиш жараёнида талабалар билан олиб бориладиган амалий машғулот ва лаборатория ишларида улар томонидан ўзлаштирилган назарий билимларга мувофиқ турли педагогик топшириқлар бажарилади. Бу бўлажак ўқитувчи шахсида амалий кўникмаларнинг шаклланиб боришини таъминлаб, уларнинг педагогик маҳорат ва педагогик техника асосларини эгаллаб олишга хизмат қилади. Шу боис амалий машғулотларда нутқ маданияти асослари, педагогик усул ва воситалар ёрдамида шахсга педагог ва ўқувчилар ўртасида самарали мулоқот ва ўзаро алоқани йўлга қўйишга доир машқларни ўтказишга алоҳида эътибор берилади.

Талабалар билан бирга турли мавзулардаги педагогик вазиятлар яратилиб, уларни реал шароитдагидек талқин этиш, талабаларнинг ижодкорлик хислатларини тарбиялаш, педагогик масалаларнинг ижобий-ташкилий ўйинларни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

«Педагогик маҳорат» курсини тўлиқ ўзлаштириши натижасида бўлажак ўқитувчилар академик лицей, касб-ҳунар

коллежларида утказиладиган педагогик мустақил равишда уқитувчилик фаолиятини йўлга қўйганларида болалар ва катталар жамоаларида ўзларини эркин тута олишни урганадилар, ҳар бир вазиятта ижодий ёндошиш кўникмасига эга бўладилар.

Мазкур ўқув қўлланма мазмуни тахминий бўлиб, унга педагоглар томонидан ҳар бир ўқув муассасасининг ички хусусиятига кўра ўзгартиришлар киритиш мумкин.

КИРИШ

Баркамол шахс тарбиясини ташкил этиш барча даврларда ҳам ижтимоий жамиятнинг муҳим талаби ва асосий мақсади бўлиб келган.

Табиийки, ҳозирги таълим ислохотлари шароитида ҳам баркамол шахс тарбияси муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу боис Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да: «Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати инсонни интеллектуал ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш билан илмий узлуксиз таълим бериш орқали ҳар томонлама баркамол шахс-фуқарони шакллантиришни назарда тутати¹»-дея таъкидланади.

Бу эса ўқитувчилардан ўз касбларини эгаллашларида жуда катта тайёргарликдан ўтишлари кераклигини талаб этади.

Ҳозирги вақтда олий ўқув юртлари давр талабига жавоб берадиган ҳолда мутахассислари фақат назарий билимларини чуқур урганиб тайёрламоқдалар. Ўқув режаларида ҳам мутахассислик фанларини ўқитишга катта эътибор берилмоқда. Лекин академик лицей, касб-ҳунар коллежларига фақат чуқур билимли, муайян мутахассис билимларини чуқур эгаллаган муаллимларга эмас, балки айни вақтда инсоний фазилатлар эгаси бўлган, таълим олувчилар билан қийналмасдан муомалага кириша оладиган ҳақиқий, моҳир педагог кадрларни тайёрлаб етказиб бериш керак.

Бундай мутахассис ҳам, педагог ҳам амалиётчи ўқитувчи учун зарур бўлган юксак педагогик маҳорат ва техника кўникмалари билан қуролланган шахс сифатида намоён бўлиши керак. Шунга кўра педагогика олий ўқув юртларининг талабалари педогогика, педагогика тарихи, хусусий методика фанларини урганиш билан ўқитувчилик касбининг сир-асрорларини, унинг узига хос хусусиятларини тўла маънода ўзлаштириб ўқитувчи сифатида старли даражада шаклланади, дея олмаймиз.

¹ Баркамол авлод орзуи тузувчилар Р.Аслидинов, Х.Султонов, Ҳ.Жўраев. –Т. Шарк нашриёт матбаа концерни, 1999 й.

Булажак ўқитувчи ихтисослиги бўйича билимларни эгаллаши давомида ўзининг маънавий-ахлоқий даражасини кенгайтиради: ўз касби доирасида одоб ва ахлоқ меъёрларига риоя қилиш хусусиятини, унинг моҳиятини ўзлаштиради: муаллим одобининг бола шахсига таъсирини англаб, турли вазиятларда ўз хулқини идора олиш заруратини тушуниб етади.

I-Бўлим. Педагогик маҳоратнинг назарий асослари ва унинг ўқитувчи фаолиятидаги аҳамияти.

1.1. Педагогик маҳорат ҳақида тушунча, унинг ўқитувчи фаолиятидаги ўрни ва аҳамияти. Педагогик фикр тарихи.

Президентимиз И.А.Каримов ўз нутқларида ёшларга катта ишонч билдириб, Ўзбекистон келажаги ёшлар қўлида эканлигини таъкидлар экан, аввало ёшларни шундай ишончга жавоб бера оладиган инсонлар қилиб етиштириш ўқитувчи ва тарбиячиларнинг фидокорона меҳнати билан боғлиқлигини назарда тутди.

Жамиятимиз талаб этаётган ҳар томонлама стуқ, комил инсонни тарбиялашда ўқитувчининг ўрни беқиёсдир.

Президентимиз ўзининг қатор нутқлари ва асарларида таълим тарбия масалаларига тўхталганда, ўқитувчини эътибордан четда қолдирмайди.

И.А.Каримов Олий Мажлис IX сессиясида сўзлаган «Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» мавзудидаги нутқида жамиятимизда таълим бериш тизими, янгиланиш жараёни талаблари билан яқиндан боғланмаганлиги сабабларидан бири ўқитувчига бориб тақалишини айтиб ўтади: *«Тарбиячиларнинг ўзига замонавий таълим бериш уларнинг маълумотини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб масалага дуч келмоқдамиз».*

Менинг фикримча, таълим-тарбия тизимини ўзгартиришдаги асосий муаммо ҳам мана шу ерда. Ўқитувчи болаларимизга замонавий билим берсин, деб талаб қиламиз, аммо замонавий билим бериш учун, аввало, мураббийнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак.

Бундан кўринадики, ўқитувчи аввало замонавий билим билан қуролланган бўлиши лозим.

Эски таълим тизимининг яна бир қусури, бошлангич таълимга иккинчи даражали иш деб қараётганлигимиздадир, — дейди президентимиз: *«Очиқ айтишимиз керак: билим саёз муаллимлар биринчи синфда дарс бераверади»*.

Бошлангич таълимга паст назар билан қаралишининг исботи шуки, собиқ СССРда бутун бошли педагогика техникумлари ва билим юртлари тизими ташкил этилиб, улар асосан 1-4 синф ўқувчиларни ўқитадиган муаллимлар тайёрлар эди.

Ваҳоланки, боланинг дунёқараши, диди, салоҳияти шаклланадиган бошлангич синфларга энг етук, энг тажрибали мураббийлар беркитиб қўйилиши оддий мантиқнинг ўзи талаб этади.

Президентимиз қўяётган яна бир талаб демак, бошлангич синфларга энг етук, тажрибали ўқитувчиларни қўйиш.

И.А.Каримов ўзининг қатор асарларида таълим – тарбия соҳасидаги ислохотларимизнинг мазмунини эркин, мустақил фикрлайдиган ёшларни тарбиялашга қаратилишини таъкидлаб ўтади. Бу жараёнда ўқитувчи – ўқувчи муносабатини ўзгартириш талаб этилади. Юртбошимиз: "Бизга битирувчилар эмас, мактаб таълими ва тарбиясини кўрган шахслар керак" – дейиш билан мактабларда мустақил фикрлашга ўргатилмаётганлигига ҳам тўхталиб ўгади.

Мабода бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага у ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактаблардаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади. Принцип ҳам тайёр: "Менинг айтганим айтган деганим – деган".

Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий итоаткорлик ўрнини онгли интизом эгаллаши жуда қийин кечаяпти.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади.

Ўқитувчига қўйиладиган яна бир муҳим талаб, янги педагогик технологияларни чуқур тушуниб етиб ва болаларни мустақил фикрлашга ўргатишдан иборат.

Президентимиз Олий Мажлис XI сессиясида сузлаган "Конституциямиз инсон манфаати учун хизмат қилсин" нутқида тарбиячи ва ўқитувчиларни Ўзбекистонда бўлаётган турли хавфлардан ёшларни ҳимоя қилувчи бўлиб майдонга чиқишга чақиради: "Олимларимиз, таълим тарбия даргоҳларининг тарбиячилари, ўқитувчилари Ўзбекистонга бўлган хавф ва таҳдидларни тугри таҳлил қилиб, болаларимиз тақдири учун биринчи навбатда ёниб «ҳаракат қилиши, болаларимизни бундай ёвуз хавфдан ҳимоя қилиш зарур". (Баркамол авлод орзуси 77-бет).

Таълим тутрисидаги қонуннинг 5-моддасида тегишли маълумоти "касб тайёргарлиги бор ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган шахслар педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга" эканлиги таъкидланади.

Қонун, кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва ҳозирги кунимиз талаби бўйича ўқитувчига қўйилган талаблар ҳам кенгайиб, мураккаблашиб бормоқда.

Ўқитувчилик шарафли, лекин жуда мураккаб касб. Яхши ўқитувчи бўлиш учун педагогик назарияни эгаллашнинг ўзигина етарли эмас. Чунки педагогик назарияда болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун қоидалар, умумлаштирилган услубий гоялар баён этилади. Ўқитувчининг ёш индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш таъкидланади. Мактаб ҳаёти кичик педагогик жараён эса жуда хилма - хилдир. Педагогик назарияга мос келмайдиган вазиятлар учраб туради. Бу эса ўқитувчидан кенг билимдонликни, пухта амалий тайёргарликни, юксак педагогик маҳорат ва ижодкорликни талаб қилади.

Шунинг учун ҳозирги кун ўқитувчиси:

- педагогик фаолиятга қобилиятли, ижодкор, ишбилармон;
- миллий маданият ва умуминсоний қадриятларни, дунёвий билимларни мукамал эгаллаган, диний илмлардан ҳам хабардор, маънавий баркамол;
- Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараққий этишига ишонадиган, ватанпарварлик бурчини тугри англаган, эътиқодли фуқаро;

- ихтисосга доир билимларни, психологик, педагогик билим ва маҳоратни, шунингдек назарий илмларни мукаммал эгаллаган;
- ўқитувчилик касбини ва болаларни яхши кўрадиган, ҳар бир ўқувчи улғайиб, яхши одам бўлишига чин кунгидан ишонадиган, уларнинг шахс сифатида ривожланиб, инсон сифатида камол топишига кумаклашадиган;
- эркин ва ижодий фикрлай оладиган; талабчан, адолатли, одобли бўлмоғи даркор.

Давлатимиз халқ таълими соҳасида уртага қўяётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Ҳозирги кунда таълим – тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадларга эришиш, ўқувчиларнинг хилма-хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, эркин фикрли, онгли баркамол инсон қилиб ўстириш ўқитувчи зиммасига юклатилган.

Ҳар бир жамиятда, олдинги тузумларда ҳам ўқитувчи устоз муаллим олдига энг муҳим вазифа жамият келажаги бўлган ёшларни тарбиялаш, илм бериш вазифаси қўйилган.

Ҳатто ибтидоий жамоа тузуми охирларидаёқ ёшларни тарбиялаш муассасалари ташкил этилиб, уларда анча тажрибали, ҳаётни кўрган оқсоқоллар болаларни тарбиялаганлар.

Қулдорлик даврида эса қулдорларнинг болалари учун махсус мактаблар ташкил этилган. Қадимги Грецияда болаларни ўқитадиган кишини дидаскал ("ўқитаман", "ургатаман") деб атаганлар. Ўғил болаларни мактабга қуллардан бири бошлаб борган, бундай қул педагог ("пайе") бола, "агогаин" етаклаб бормоқ) деб аталган.

Бу тушунчалар ҳозирда ҳам ўқитувчига нисбатан ишлатилиб келинади. Лекин унинг моҳияти бошқача аҳамият касб этади.

Ҳар бир жамиятда ҳам педагогларга ўқитувчи тарбиячиларга ёшлар мураббийси сифатида катта ҳурмат билан қараб келинган.

Айниқса бизнинг мустақил Ўзбекистонимизда ўқитувчига ҳурмат эътибор ва унга қўйиладиган масъулият ҳам ниҳоятда ошиб бормоқда.

Ҳозирги кунда ўзининг фидокорона меҳнати билан ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш сифатини оширишга катта ҳисса қўшаётган ижодкор ўқитувчилар сони йил сайин ортиб бормоқда. Моҳир ўқитувчиларни аниқлаш учун ўлказилаётган таъловлар ана шу ютуқларга омил бўлмоқда. Мактабларда методист ўқитувчи, катта ўқитувчи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, Ўзбекистон халқ ўқитувчиси унвонларига сазовор бўлган ўқитувчилар сони кўпаймоқда.

1997 йил 6 октябрда Президентимизнинг "Таълим - тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, баркамол авлодни вояга етказиш тўғрисида"ги Фармони эълон қилиниб, бунда шундай дейилади: "Таълим муассасаларида биринчи навбатда Олий таълим муассасалари профессор-педагогик ходимлар сафидан етук ўқитувчи кадрлар тайёрлаш уларни ривожланган хорижий мамлакатлар таълимидаги ижобий тажрибаларини ўрганиши ўқитишнинг янги педагогик технологиялари билан танишиши ва чет элларда тажриба ортиришини таъминлаш мақсадида "Ўстоз" республика жамғармаси ташкил этилсин".

Ўқитувчилар сафидан юқори малакали кадрлар тайёрлашга кўмаклашиш, ихтидорли, ёш педагогларни аниқлаш, уларнинг иқтидори касбий малакасини юксалтириш, ривожланган демократик давлатларни етук ўқув юртларида ва марказларида тажриба ортиришга кўмаклашиш мақсадида, бу жамғарма тўзилган эди.

Умуман ўқитувчилар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш иши давлат ва жамоатчиликнинг диққат марказида турибди. Ўқитувчиларни фалсафий жиҳатдан кенг фикрловчи мушоҳадали бўлишларига эътибор берилаётир.

Бу ғамхўрликларга сабаб, халқимиз, миллатимиз келажаги кўп жиҳатдан ўқитувчи, унинг савияси, фидойилигига боғлиқдир.

Педагогик фаолият ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ олдида давлат олдида жавоб берадиган болаларга таълим тарбия бериш махсус тайёрланган одамларнинг меҳнат

фаолиятидир. Мактаб ўқитувчиларнинг фаолияти инсон шахсини шакллантиришга қаратилган.

Ҳар бир бола ўз хулқ атвorigа, характериға эға. Тарбияда ана шу хусусиятларни ҳисобға олиш керак. Бунда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг мураккаблигини ўзида акс эттирувчи махсус усуллардан фойдаланилади. Педагогик фаолиятта тайёргарлик кўраётган ёшлар ана шундай хусусиятларни билиши лозим. Ўқитувчилик ихтисосининг бу хусусиятлари профессиограммасида ифодаланади, профессиограмма қўйидагиларни ўз ичига олади:

1. Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари.
2. Ўқитувчининг руҳий педагогик тайёргарлиғига қўйиладиган талаблар.
3. Махсус тайёргарликни ҳажми ва мазмуни.
4. Ихтисосға оид умумий тайёргарликнинг мазмуни.

Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари:

Гоявий соҳада: Илмий дунёқараш ва эътиқод, ижтимоий эҳтиёж ва ахлоқий заруриятларни чуқур тушуниш, ижтимоий ва фуқаролик бурчини англаш, ижтимоий – сиёсий фаоллик.

Педагогиклик касби соҳасида: болаларни севиш ва улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик ишни севиш, руҳий педагогик зийраклик ва кўзатувчанлик, педагогик назокат, педагогик тасаввур, ташкилотчилик қобилияти, ҳаққонийлик, дилкашлик, талабчанлик қатъийлик ва мақсадға интилиш, вазминлик, ўзини тута билиш касбий лаёқатлилиқ.

Билим соҳасига: кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, интеллектуал қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш.

Педагогик фаолиятлар кишини ўзига дуч келган ҳодисаларни таҳлил қилиш ва умулаштириш тажрибаси билан бойитади.

Педагогик малака – эғаллаган билим ва қуникмаларни фаолиятнинг маълум турини эғаллаб олиш, яхши бажара олиш қобилиятидир.

Ўқитувчи фаолиятиға оид бундай малакаларға қўйидагилар киради:

а) амалий конструктив малакалар:

1. Амалий тарбиявий ишларни режалаштириш фаолиятининг энг муҳим қоидаларини танлай билиш.

2. Ҳар бир ўқувчига нисбатан уни жамоа шароитида тарбиялашнинг индивидуал режасини амалга ошира билиш.

3. Ўқувчиларнинг ёш ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларга нисбатан индивидуал муносабатни амалга ошира билиш.

б) Ташкилотчилик малакалар:

1. Ўқувчилар орасидаги актив болаларни аниқлай билиш, танлай билиш; уларни идора қилиш.

2. Ўқувчиларнинг турли ҳилдаги жамоа индивидуал ҳолатини уюштира билиш, уларни ижтимоий активликларини билиш.

3. Ўқувчиларга берилган жамоа ижтимоий топшириқларини берилиши юзасидан назорат ўрнатиш ва уларга зарур вақтда амалий ёрдам бериш.

4. Ўзи раҳбарлик қилган синфда амалий ишларни бошқариш.

5. Ота-оналар ва кенг жамоатчилик ўртасида ишлар ташкил эта билиши, мактаб режими шундай тузилиши керакки: бола мактабда яхши ўқисин, самарали хизмат қилсин, яхши дам олсин, ҳамма вақт фойдали ва қизиқарли машғулот билан банд бўлсин, бундай фаолиятни уюштиришга доир педагогик талаблар қўйилади,

Ўқитувчи олдига қўйиладиган талаблар:

1. Фаолиятдан кутилган мақсадни ўқувчилар жамоаси ҳам алоҳида ўқувчи ҳам аниқ ҳис қилсин. (Масалан: металлом йиғиш бунга ўз хоҳишлари билан киришишлари лозим.)

2. Фаолиятни ташкил этиш ўқувчилар ташаббуси ва ижобий фаолликка суяниш лозим. Ишни тақсимлаш, режалаштириш, ҳисобга олиш, натижа чиқариш кабиларни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қилиш керак.

3. Ўқитувчи фаолиятига педагогик раҳнамолик қилади.

4. Фаолият жараёнида ҳар бир бола соҳибкорлик ва ижрочилик малакаларини эғаллаб бориши.

5. Иш натижасини муҳокама қилиш, иштирокчиларни рағбатлантириш.

Хуш педагогик маҳорат нима ва у нималардан ташкил топган?

Бу фаҳм фаросат ва билимларнинг чинакам илмийлиги, тарбиядаги қийинчиликларининг енгишга қодир бўлган нуфузли раҳбарлик болалар қалбининг қандайлигини ҳис қилиш маҳорати, ички дунёси нозик ва заиф бўлган бола шахсига моҳирлик билан авайлаб ёндашиш, доғолик ва ижодий дадиллик, илмий таҳлил, ҳаёл ва фантазияга бўлган қобилият мужассамдир.

Педагогик маҳоратта педагогик билимлар, фаҳм-фаросат билан бир қаторда педагогик техника соҳасидаги малакалар ҳам киради, улар тарбияга озроқ куч сарфлаб кўпроқ натижаларга эришиш имконини беради.

Ҳар бир моҳир педагогнинг шундай зарур бўлган умумий педагогик малакаларни шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, мазкур масалаларни ҳал қилиш педагогдан одатдан ташқари куч-гайратни, қатъиятни, тиришқокликни, тадқиқотларни олиб боришга интилишни, янги вазиятга, янги коллективга кириш қобилиятини, самимиятни, тўғрилиқ ва ҳалолликни, ўткир ақл - идрокни бир воситани бошқаси билан текшириб куриш малакасини талаб қилади.

А.С.Макаренко айтганидек, "Агар педагог маҳоратни эгалламас экан, агар у болалар муҳитидаги илгор кучларга таяна олмас экан, уларнинг ўстиришини рағбатлантириб, энг яхши фаолиятларини ривожлантира олмас экан, у муқаррар равишда шахсий таъсир кўрсатишни мутлоқлаштириб боради, яъни ўзига энг осон йўлни танлайди.

Чинакам маҳорат билан обрўталаблиқ бир бири билан сигиша олмайди. Агар чинакам маҳоратли педагог ҳамма вақт муносабатлар системаси болаларнинг ижодий камолатига ёрдам бериши лозимлигини уйласа обрўталаб педагог уларнинг мустақил фаолиятини ниҳоятда торайтириб, уларнинг сўзсиз қўлоқ солишларини ёқтиради, бу билан болалар муҳитидаги тарқоқликка кумаклашади."

Педагогик маҳорат ўзига болалар ҳақидаги таълим тарбия жараёнини ташкил этиш ва унинг мазмуни, методлари ҳақидаги кенг билимларни қамраб олади. Бу билимлар умумий педагогик маданиятни ташкил этади. ўқитувчи-тарбиячи бу маданиятни эгалламас экан ҳеч вақт ўз касбининг чинакам устаси бўла олмайди.

Замонавий ўқитувчига биргилга умумий маданиятнинг ўзи кифоя қилмайди. Болаларни кўзатиш, уларни ўсишидаги муҳим нарсаларни жамиятда вужудга келган асосий гоялар билан таққослаш, уларни ривожланиш йўллари ва усулларини аниқлаш турли воситалар, тарбиявий таъсир кўрсатиш усулларининг ўзаро бир-бирига ўтиши диалектикасини чуқур таҳлил қилиш, педагогик изланишлар ва ютуқларни илмий жиҳатдан бир системага солиш малакалари зарур бўлади.

Педагогик маҳоратнинг асосий таркибий қисмлари қўйидагилардан иборатдир:

- а) ўқитувчи фаолиятининг инсонпарварлик йўналиши;
- б) ихтисосга доир билимлар мутахассислик фанини, уни ўқитиш методикасини педагогика ва психологияни чуқур билиш;
- в) педагогик қобилият (билиш, тушунтира олиш, кўзатувчанлик, обру орттира олиш, тўғри муомала қила олиш, келажакни кўра билиш, диққатни тақсимлай олиш қобилиятлари ва педагогик назорат одоб-ахлоқ);
- г) педагогик техника (нутқ малакаси, мимик пантомимик ифодалилиги, ўз ҳиссий ҳолатини бошқариши.)

"Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир", – деган эди миллий тарбиямиз даҳоларидан бири А.Авлоний. Ҳаёт, нажот, саодатга элтувчи иш, тарбияни амалга оширувчи зот – ўқитувчидир.

Болаларга яхшилик қилиш ва меҳрибонлик ички кечинма ва ҳолатигина эмас, балки педагогик фаолиятимиздаги бола билан ёки синф билан муносабатдаги асосий мотив, асосий рағбат бўлиши керак. Болаларга яхшилик қилишимиз ва меҳрибонлигимиз, улар билан қўнол муомалада бўлишимизга, уларнинг нафсониятига ва

қадр-қимматини сиқинтиришга, уларга бақриш ва уларни қўрқитиш, улардан ҳар бирининг қайғу аламини сезмасликка ва ҳар бири эришган ютуғидан хурсанд бўлмасликка уларга ёрдамга келмаслигимизга ишончсизлик курсатишимизга йўл қўймайди. Болани бутун қалби билан севадиган меҳри дарё педагог кўпроқ табассум қилади, камроқ қовоқ солади, у чинакам педагогик ҳаёт кечиради, шу тариқа профессионал бахтига эришали.

Инсонпарвар педагог болаларни билим билан таништираётганда айни вақтда уларга ўз характерини бера олади, уларга одамийлик намунаси бўлиб кўринади. Бола учун ўқитувчисиз билим йўқ.

Шунинг учун бола ўқитувчисини яхши қўриб қолса, демак у билимга қизиқиб қолади. Болалар меҳрини қозонмоқ ўқитувчининг зарур иши, фақат ўз ўқитувчисини яхши кўрган бола билимлар оламига кириб боради. Жамиятдаги маънавий қадриятларни ўзлаштира боради.

Таълим ва тарбия методлари, усуллари, формалари педагогнинг болаларга меҳр муҳаббатидан ҳарорат олади ва инсонпарварлик ҳисси тўла қалбидан ўтиб такомиллашади.

Ўқитувчининг ўзи бир шахсият бўлиши керак, негаки шахсиятни фақат шахсиятгина тарбиялаб бериши керак. Инсонпарварликни фақат қалб меҳригина бериши мумкин. У албатта кенг маълумотли ижодий киши бўлиши керак, негаки билим иштиёқини фақат шу иштиёқда ёнган кишига ёқиши мумкин.

Бизнинг жамиятда ўқитувчи болаларни келажак ҳақидаги орзу-умидлар билан руҳлантиришга келажак идсаларини ҳозирдан мустаҳкамлашни уларга ўргатиш, келажак болалар қонига келган кишидир.

1.2. Энг қадимги даврлардан VII асргача бўлган даврда ўқитувчи устоз, шоғирд ва уларнинг жамиятдаги ўрни, маҳорати ҳақидаги фикрлари.

Ҳозирги кундаги уқитувчи-тарбиячи фаолияти, маҳорати, уларнинг жамиятдаги ўрни, устоз-шогирдлик муносабатлари ҳақида гапиришдан аввал, кишилиқ жамиятинини дастлабки босқичларида устоз-уқитувчи тарбиячи фаолияти масалаларига тўхталиб ўтиш лозим.

Ибтидоий жамоа тузуми даврида жамият ёш жиҳатидан 3 гуруҳга бўлинар эди:

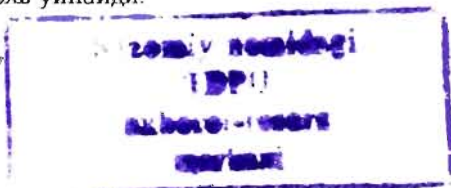
1. Болалар ва усмирлар.

2. Ҳаёт ва меҳнатнинг тўла қимматли ва тўла ҳуқуқли иштирокчилари.

3. Кексалар.

Янги, тугилган болани жамоадаги кекса кишилар боқиб, устирадилар. Бола тегишли биологик ёшга тўлиб, баъзи бир ижтимоий тажриба меҳнат қилишни ўрганиб, ҳаётий билим ва малакаларни эгаллагандан сўнг тўла қимматли меҳнатчилар гуруҳига ўтарди. Ибтидоий жамиятда бола ўзининг ҳаёт фаолияти жараёнида катталарнинг ишларида қатнашиб улар билан кундалиқ муомалада бўлиб, тарбияланар ва таълим олар эди. Ўғил болалар катта ёшдаги эркаклар билан уларнинг ишларида қизлар эса аёлларнинг ишларида қатнашардилар. Матриархат охирларида ўғил болалар учун алоҳида ва қизлар учун алоҳида тарбия муассасалари - ёшлар уйлари муассасалари пайдо бўлди. Бу ерда ёшлар уруғ оқсоқоллари раҳбарлигида яшашга меҳнатта ўтказиладиган синовларга тайёрланар эдилар.

Патриархал уруғчилик босқичида чорвачилик, деҳқончилик, турли ҳунар касблари пайдо бўлди. Шу билан боғлиқ равишда тарбия ҳам мураккаблашиб, кўп томонлама ва режали бўла борди. Болалар тарбияси тажрибали кишиларга топшириладиган бўлди. Улар болаларга меҳнат кўникма ва малакаларини ўргатиш билан бир қаторда пайдо бўлиб келаётган диний урф-одатларнинг қоидалари, нақллар билан болаларни таништиради, ёзишга ўргатар эдилар. Эриаклар, ўйин ва рақслар, мусиқа ва ашула, бутун халқ оғзаки ижоди хулқни, ҳатти-ҳаракатни, характернинг муайян белгиларини тарбиялашда катта роль ўйнайди.

Тарихий манбаларга кўра болалар савод мактабларида ўқитилган, бундан ташқари болалар махсус мураббийлар томонидан ҳарбий, жисмоний машқларга ва ҳунарга ўргатилган. Болалар тарбиясида оиланинг айниқса, оналарнинг урни ҳам катта бўлган 5 ёшгача асосан аёллар тарбиялаган.

Қадимги аجدодларимиз ёшларни ватанпарвар, халқпарвар, садоқатли, ҳар қандай машаққатларга бардошли, жасур, кучли, мард қилиб тарбиялашга эътибор берганлар. Тарихий шахслар билан боғлиқ ривоятларда ҳам одабийлик, назокат, ақл-идрок, вафо-муҳаббат, садоқат, адолат кабилар улуғланади. Бундай ҳислатларни тарбиялаш, шакллантириш эса ўқитувчи устозга юклатилган эди.

Шарқ мутафаккирлари ва алломаларининг ижодий меросларида ўқитувчи тарбиячи маҳорати, устозлик-шогирдлик шартларига ҳам алоҳида урин берилган. Қўйида шулардан мисоллар келтирамиз: Масалан, машҳур файласуф ва мутафаккир, қомусий илмлар билимдони Абу Носр Форобий (873-930) устоз - ўқитувчига шундай талаб қўяди: "Устоз-шогирдларига қаттиқ зулм ҳам, ҳаддан ташқари кўнгилчанлик ҳам қилмаслиги лозим. Чунки ортиқча зулм шогирда устозга нисбатан нафрат уйғотади, бордию устоз жуда ҳам юмшоқ бўлса, шогирд уни менсимай қўяди ва у берадиган билимдан совиб ҳам қолади. У ўқитувчига болаларнинг феъл атворида қараб тарбия жараёнида "қаттиқ" ёки "юмшоқ" усуллардан фойдаланишни маслаҳат беради:

1. Тарбияланувчилар ўқиш ўрганишга мойил бўлса, таълим тарбия, жараёнида юмшоқ усул қўлланилади.

2. Тарбияланувчилар ўзбошимча, итоатсиз бўлса, қаттиқ усул (мажбурлов) қўлланилади.

У ўқитувчининг тарбия усуллари ҳукумат (давлат) ва шохларнинг халқни тарбиялаш ва бошқаришдаги усулларига ўхшатади, уларни қиёслайди. Ҳар иккаласида ҳам юмшоқлик ва мажбурлов зарурлигини ўқтиради.

Машҳур олим Беруний (973-1048) ўқитувчига ўқувчини зериктирмаслигини, утиладиган мавзунини қизиқарли ва кўргазмали

ҳолда бўлиши лозимлигини маслаҳат беради. Беруний Ҳиндистон асарида эса олимлар илм ақллари^{ни} ҳурмат қилишга чақиради. Буларни кишилар айниқса, ҳукумдорлар ҳурмат қилса, уларга ўз урнида баҳо берса, илмлар купаяди, демак жамият иқболли бўлади, гуллаб яшнайд^и.

Буюк аллома Ибн Сино (980-1037) талабага билим бериш ўқитувчининг масъулиятли бурчи экаплигини таъкидлайди. У ўқитувчининг қандай бўлиш кераклиги ҳақида фикр юритар экан, уларга шундай йўл йўриқлар беради:

- болалар билан муомалада босиқ ва жиддий бўлиш;
- берилаётган билимнинг талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли метод ва шакллардан фойдаланиш;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларни билиши;
- берилаётган билимларнинг энг муҳимини ажрата бера олиш;
- билимларни талабаларга тушунарли, унинг ёши, ақлий даражасига мос равишда берилиши;
- ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиши лозим.

XI асрда яшаб ўтган алломалардан бири Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср) ҳам ижодида илм ақллари^{ни} устозларини улутлайди. "Қутадғу билиг" асарида илм аҳли улутланади.

Уларни ҳурматлашга кишиларни чақиради.

Тагин бир тоифа донишманд, доно

Улар илми элга машъал доимо

Эъозла уларни то бор имконинг

Билимларинг ўрган токи бор жонинг

Булардан ҳақиқат таянч тиргаги

Билимли диёнат асос ўзаги

Олимлар йўқ эса эди дунёда

Емиш ҳам келарму эди бу дунёда

Улар илми бўлди халойиққа нур

Ериса бу нурдан киши йўл топу

Аз – Замахшарий (1075-1143) "Нозик иборалар" рисоласида илму фан аҳллари, ўқитувчиларга нисбатан ҳурмат эътиборнинг пасайиб кетганидан куйиниб ёзади: "Ўтган замонларда илму-фазилат соҳиблари подшоҳлардан уз огирликларига баробар олтин ҳады олардилар, аста-секин замонлар ўтиши билан уларнинг қийматлари камайиб, итлару-олмахонлар улардн афзал бўлиб қолди, яъни подонлар олтинлардан ортиқ кўриладиган бўлиб қолди".

Муслиҳиддин Саъдий Шерозий (Шайх Саъдий) (1184-1204) таълим-тарбияда муаллимларнинг талабчанлиги билим ва тарбия беришда қаттиққўл бўлишининг тарафдори бўлади.

Юборди ўглини мактабга подшо,
Қилиб қуйишга нуқра тахтига жо,
Кумуш ул тахтага зардан битиб ёд,
"Ога меҳридан афзал жабри устоз".

"Гулистонда" яна устоз-шогирд муносабатига оид ҳикоят келтирилади: "Бир одам кураш санъатига зўр маҳорат қозонди, у 360 хийлани билар ва ҳар куни бир хийлани ишлатиб курашар эди. Шогирдларидан бирига 359 хийлани ўргатди. Аммо бир хийлани ўргатмади: Устозининг ҳурмати билмаган шогирд, устозидан ҳам устунлигини айтиб мақтанади. Бу суз подшога ёқмайди. Уларни кураш тушмоқларини буюради. Устоз охириги хийласини ишлатиб шогирдини енгади. Устоз ҳурмати билмаган шогирд эса халойиқ ва подшонинг нафратига учрайди.

Бурхониддин Зарнуджий (1150 -) "Ўқитувчига таълим йўлида қўлланма" китобининг бир бўлими "ўқитувчи, ўртоқ, фаоларни танлаш ҳақида" деб номланади. Унда ўқувчига қуйидагича маслаҳат беради:

"Ўқитувчи танлаганингизда энг аввало билимлисига, энг олийжаълобига ва яна кексасига тўхтамоқ керак ... Муаллим, устозга нисбатан ҳурматда бўлиш ифодаси шуки шогирд муаллимдан олдин юрмаслиги, унинг ўрнига бориб ўтирмаслиги лозим".

Соҳибкирон Амир Темур (1336-1405) ҳам ўз ҳукмронлиги даврида илм аҳллари, муаллим, мудариссларга ҳурмат билан қарайди. Кишиларга мансаб беришда ҳам уларнинг илмларини ҳисобга олади. Жамиятнинг ривожига уларнинг ўрнини муҳим деб билади. Куплаб мактаб, мадрасалар очади, уларга муаллим ва мударислар тайин этади. Ўзининг устозларини ҳам жуда қадрлайди.

Алишер Навоий (1441-1501) ижодида ҳам муаллимлар иши уларга муносабат масалаларига кенг ўрин берилади. У ёшларга чуқур билим бериш учун муаллимлар мударрислар ҳамда устоз мураббийларнинг узлари ҳам билимли ва тарбияли бўлиши зарурлигини ўқтиради. Нодон, мутаассиб, жоҳил домлаларни танқид этади ва ўқитувчи маълумотли ўқитиш йўлларини биладиган муаллим бўлиши зарур дейди. Масалан: "Маҳбуб-ул-қулуб" асарида мактабдорлар ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ута қаттиққул, жоҳил ва таъмагирларини: "Мактаб тутувчи гуноҳсиз ёш болаларни жафо қилувчидир", - деб ёзади. Шу билан бирга ўқитувчининг меҳнатининг оғирлигини ҳолисона баҳолайди:

"Унинг иши одам тугул, ҳатто девнинг ҳам қўлидан келмайди. Бир кучли киши бир ёш болани сақлашга ожизлик қилар эди, у эса бир тўда болага илм ва адаб ўргатади. Лекин шуниси ҳам борки, болалар орасида фаҳми идроки озлари бўлади. Муаллим бу каби ҳолларда юзлаб машаққат чекади. Шу жиҳатдан олганда болаларда унинг ҳақи кўп, агар шогирд улгайгач, подшоҳлик мартабасига эришса ҳам ўз муаллимига қуллуқ қилса арзийди.

Ҳақ йулида ким сенга бир харф ўқитмиш ранд ила,

Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

Навоий ўқитувчининг ҳурматини қанчалик жойига қўйса, унга бўлган талабни ҳам шунчалик оширади. Айниқса мадраса мударрисларининг билимли, фозил ва доно, камтар, маънавий пок бўлишларини талаб этади. "Мударрис керакки гарази мансаб бўлмаса ва билмас илми айтишга уринмаса манманлик учун дарс беришга ҳавас кўргазмаса, ярамасликлардан қўрқса ва нопоклиқдан қочса".

Хусайин Воиз Кошифий (1440–1505), (Хуросон) "Футуватномаи Султоний ёхуд жавомардлик тариқати" асарида устоз-шогирд муносабатларига кенг тўхталади. "Агар шогирдликнинг бипоси ниманинг устига қурилади деб сўрасалар, иродат устига деб жавоб бергин. Агар иродат нима деб сўрасалар, само ва тоатдир деб айтгин. Агар само (эшитиш) ва тоат нимадир деб сўрасалар нимани устоз айтса, уни жон қулоғи билан эшитиш, чип кунгли билан қабул қилиш ва вужуд аъзолари орқали амалга адо этишдир деб айт.

У шогирдликнинг 8 та одобици кўрсатади: 1. Биринчи бўлиб салом бериш. 2. Устознинг олдида оз гапириш. 3. Бошни олдинга эгиб туриш. 4. Кузни ҳар томонга югуртирмаслик. 5. Гап сўрамокчи бўлса олдин устоздан ижозат олиш. 6. Устоз жавобига эътироз билдирмаслик. 7. Устоз олдида бошқаларни гийбат қилмаслик. 8. Утириб туришда ҳурмат сақлаш.

Кошифий устозлик шартларини ҳам кўрсатади. "Билгилким ҳеч бир иш устозсиз амалга ошмағай ва кимки устозсиз бир ишни қилур эрса, ул ишнинг асоси мустаҳкам бўлмаган"

Кимки устозсиз иш бошлаган бўлса, иши ва амали самара қозонмайди, устознинг этагини тутиб шод бўл, бир муддат устозга хизмат қилгинда, сўнгра ўзинг устоз бўл ... Агар комил инсон ким деб сўрасалар, у шок мазҳабли, ўз айбини кўрадиган доно ва тамизли кишидир деб айтгил. Унда ҳасад, гина ва бахилликдан асар бўлмайди.

1.3. Педагогик қобилият.

Қобилиятлар – одамнинг шундай психологик хусусиятларидирки, билим, малака, кўникма, ортириш шу хусусиятларга боғлиқ бўлади, лекин бу хусусиятларнинг ўзи бу билим, малака ва кўникмаларга тааллуқли бўлмайди. Масалан, Иккита бола институтга кираяпти дейлик. Улардан бири тест синовларидан муваффақиятли ўтди, иккинчиси утолмади. Бунда

улардан бирининг қобилияти орғиқ деган хулосага келиб бўлмайди. Билим орғигириндаги муваффақиятнинг фақат бир ўзи билан қобилиятни аниқлаб бўлмайди. Қобилиятлар билим, малака, ва кўникмаларини эгаллашда намоён бўлса ҳам улар билим, кўникмаларга тааллуқли бўлмайдилар.

Одамнинг қобилиятлари билим ва кўникмаларни эгаллаш учун фақат имконият ҳисобланади. Бу билим ва кўникмалар эгалланадими ёки йўқми, буларнинг ҳаммаси, жуда кўп шароитларга боғлиқдир. Болада намоён бўлган мусиқа қобилияти унинг мусиқачи бўлишига кафил бўла олмайди. Боланинг мусиқачи бўлиши унинг унга махсус таълим берилиши, қатъийлик, саломатлигининг яхши бўлиши, мусиқа асбоби, ноталар ва бошқа шароитлар бўлиши керак. Буларсиз қобилият тараққий этмай, сўлиб кетиши ҳам мумкин. Ўқувчида ҳали зарурий кўникма ва малакалар системаси ҳамда мустаҳкам билимлар ва таркиб топган иш услублари йўқлигига асосланиб, жиддий текширмай шошилинч равишда унда қобилиятлар йўқ деб хулоса чиқариш педагогнинг жиддий хатоси бўлади. Болалик пайтида маълум қобилиятларнинг атрофдагилар томонидан тап олинмаганлиги, кейинчалик шу қобилият туфайли шон шўҳрат топган одамлар кўп.

Қобилиятлар фаолиятининг муҳим компонентлари бўлиши билим, малака, кўникмалар билан айнаиб бир нарса бўлмасе-да, улар бир-бирлари билан боғлиқдир. Қобилиятлар билим, малака, кўникмаларнинг ўзида кўринмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлади, яъни бошқача айтганда мазкур фаолият учун муҳим бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёни турли шароитларда қанчалик тез ва чуқур, енгил ва мустаҳкам амалга оширишинигизда намоён бўлади. Худди шу ерда юзага чиқадиган фикрлар бизга қобилиятлар ҳақида гапириш ҳуқуқини беради.

Демак қобилиятлар шахснинг (қобилиятини) фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шарти ҳисобланган ва билим, кўникма ҳамда малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал-психологик

хусусиятдир. Агар шахснинг маълум сифатлари йигиндиси одамнинг педагогик жиҳатдан асослаб берилган вақт оралигида эгаллаган фаолияти талабларига жавоб берса, бу нарса бизга унда мазкур фаолиятга нисбатан қобилияти бор деб хулоса чиқаришга асос бўлади. Агар бошқа бир одаг бўлган шундай ҳолатларда фаолият талабларига жавоб бера олмаса, ундай пайтда бу унга тегишли психологик сифатлар бошқача айтганда қобилиятлар йўқ деб фараз қилишга асос бўлади. Бундай одам керакли кўникма ва билимларни умумий эгаллаб олмайди деган хулосага борилмайди. Буларни эгаллаш жараёни чузилиб кетади, педагогдан куп куч ва вақт сарфлашни талаб қилади.

Қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичига истеъдод деб аталади. Истеъдод деб одамга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятини муваффақиятли мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар уюшмасига айтилади. Истеъдод маҳоратнинг дастлабки шартли бўлиб, лекин маҳоратнинг ўзидан анча узоқдир. Моҳир уста бўлмоқ учун жуда кўп ишлаш керак. Истеъдод меҳнатдан озод қилмайди, балки катта, ижодий ва зур меҳнатни тақозо қилади. Истеъдодли кишилар шубҳасиз меҳнат орқали оламга машҳур бўлган маҳорат даражасига эришганлар. Ҳақиқий Маҳорат инсон истеъдодининг фаолиятида номаён бўлишидир.

Қобилиятлар мураккаб структурага эга булган психик сифатлар йигиндисидан иборатдир. Қобилият сифатида намоён бўладиган психик сифатлар йигиндисининг структураси оқибат натижасида конкрет фаолият талаби билан белгиланади ва ҳар хил турдаги фаолиятлар учун турлича бўлади, энди шулардан педагогик қобилият ва унинг тузилишини кўриб чиқамиз.

Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши педагогик маҳоратга эришиш учун ўқитувчида қуйидаги қобилият турлари мавжуд бўлмоғи ва тарбиялаб етиштирилмоғи лозим. Билиш қобилияти, кузатувчанлик қобилияти, нутқ қобилияти, ташкилотчилик қобилияти, обрў орттира олиш қобилияти, тўғри муомала қилиш қобилияти, келажакни кўра билиш қобилияти,

диққатни тақсимлай олиш қобилияти. Бу педагогик қобилиятлар шахснинг ақлий томонини ҳам, эмоционал - иродавий томонини ҳам характерлаб беради. Бу сифатларнинг ҳаммаси бир-бири билан уларо боғланган бўлиб, бир-бирига таъсир этади ва бир бузулишни ҳосил қилади.

1. Билиш қобилияти-фанини тегинили соҳаларига оид қобилиятдир. Бундай қобилиятга эга бўлган ўқитувчи фанни ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг чуқурроқ билади, ўз фапи соҳасидаги кашфиётларни ҳамиша кузатиб боради. Унга ниҳоятда қизиқишади, тадқиқот ишларини ҳам бажаради. Баъзан ўқувчилар орасида: "Х ни профессор деябер" кўпинча биз у ўз соҳасида билмайдиган бирор нарса бормикин деб ўйлаб қоламиз". "У дарсни бугун вужуди, жонжаҳди билан утади", ёки "Важоҳати катта-ю, билимининг мазаси йўқ", каби иборалар учраб туради.

2. Тушунтира олиш қобилияти-ўқитувчининг ўқув материални ўқувчиларга тушунарли қилиб баён этиши, материал ёки муаммони уларга аниқ ва тушунарли қилиб айтиб бериш, ўқувчиларда мустақил равишда фаол қизиқиш уйғотиш қобилиятидир.

Ўқитувчи зарур ҳолларда ўқув материални ўзгартира олиши, қийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, ноаниқ нарсани тушунарли қилиб ўқувчиларга сўтказа олиши даркор.

Ўқитувчи ўқувчининг мустақил фикрлашини рағбатлантира олади. Шундай фикрларни учратамиз: "Ўқитувчи опамиз ҳеч нарсага ярамас эдилар, йўл-йўлакай бирор нарсани мутлақо тушунтириб бера олмасдилар."

Ўқувчилар руҳиятини ҳисобга олиб бориш бу қобилиятларга асос қилиб олинади. Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг билим ва - камолот даражасини ҳисобга олади, уларнинг нимани билишлари ва ҳали нимани билмасликларини, нимани унутиб қўйганликларини тасаввур этади. Купчилик ўқитувчиларга, айниқса тажрибаси катта ўқитувчиларга, ўқув материали оддий тушунарли ва қандайдир алоҳида изоҳши талаб этмайдигандек туюлмайди.

Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзини ўқувчининг ўрнига қўя олади, у катталарга аниқ ва тушунарли бўлган нарсанинг ўқувчиларга тушунарсиз ва мавҳум бир нарса бўлиши мумкин эканлигига асосланиб иш тутади. Шунинг учун у баён этишни характер ва шаклини алоҳида ўйлаб чиқади ҳамда режалаштиради.

Қобилиятли ўқитувчи материални баён этиш жараёнида турли ўқувчиларнинг тушунигираётган материални қандай ўзлаштираётганларини қатор белгилар асосида тўғри аниқлаб олади ва зарурат тутилган ҳолларда баён қилиш усулини ўзгартиради. Шунингдек қобилиятли ўқитувчи ўқувчиларнинг сабоқни ўзлаштириб олишлари учун замин тайёрлаб, уларнинг дам олишда ишга ўтишлари бўшаниш, ланжлик, лоқайдликларига барҳам бериш учун минимал даражада вақт ажратиш заруратини ҳисобга олади. У тегишли вазият юзага келмагунга қадар иш бошламайди. Масалан, дарснинг ҳаддан ташқари зуриқиш билан ва кучли бошланиши ўқувчиларда муҳофаза қилувчи тормозланиш деб аталмиш ҳолатига сабаб бўлади, мия фаолияти тормозланади ва ўқитувчининг сўзлари етарли даражада идрок қилинмайди.

3. Кузатувчанлик қобилияти ўқувчинини тарбияланувчининг ички дунёсига кира олиш қобилияти ўқувчи шахсини ва унинг вақтинчалик руҳий ҳолатларини жуда яхши тушуна билиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанликдир. Қобилиятли ўқитувчи унча катта бўлмаган ташқи кўринишлар асосида ўқувчининг ички ҳолатидаги жуда арзимаган ўзгаришларини ҳам фахмлаб олади. Ўқувчиларнинг баъзан шундай гапларини эшитамиз: "Қарамаётганга ухшайди-ю, ҳамма нарсани кўриб туради", "Ўқитувчимиз бирор ўқувчининг хафа бўлганини ёки дарс тайёрламаганлигини кўздан билади".

4. Нутқ қобилияти - нутқ ёрдамида шунингдек имо-ишора воситасида ўз фикр ва туйғуларини аниқ ва равшан ифодалаш қобилиятидир. Бу ўқитувчилик касби учун жуда муҳимдир. Ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамиша ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги мавзунини тушунигираётган, ўқувчининг жавобини таҳлил қилаётган, маъқуллаётган ёки қоралаётган бўлса

ҳам унинг нутқи ҳамиша ўзининг ички кучи, ишончи, ўзи гапираётган нарсаси қизиқаётганлиги билан ажралиб туради.

Фикрлар ифодаси ўқувчилар учун аниқ, содда, тушунарли бўлади. Ўқитувчининг баёни ўқувчилар фикри ва диққатини максимал даражада фаоллаштиришга қаратилади. Ўқитувчи ўқувчилар олдида саволлар қўйиб уларни аста-секин тўғри жавоб беришга олиб боради, ўқувчининг диққатини ишга солувчи ҳамда фикрини фаоллаштирувчи сўз ва иборалар қўлланилади. Ўқитувчи узундан узок жумлалар, мураккаб сўз бирикмалари, қийин, тумтоқ ибораларни қўллашдан қочади. Ўринли юмор, ҳазил, енгилгина истеҳзо нутқни жонлантириб юборади, уни ўқувчилар яхши қабул қиладилар. Ўқитувчининг нутқи аниқ, жонли образли, талаффузи жиҳатидан эркин ифодали, ҳис-ҳаяжонли бўлиб, унда стилистик, грамматик, фонетик нуқсонлар учрамаслиги лозим. Бир хилдаги чузиқ зериктирадиган нутқ ўқувчиларни тез чарчатади, уларни ланж, лоқайд қилиб қўяди. Айримлар тез, айримлар секин гапиришга мойил бўладилар. Ўқувчиларнинг ўзлаштиришлари учун уртача, жонли нутқ яхши натижа беради. Ҳаддан ташқари кескин ва бақироқ нутқ ўқувчилар асабини бузади, толиқтириб қўяди.

5. Ташкилотчилик қобилияти - биринчидан ўқувчилар жамоасини уюштириш муҳим вазифаларини ҳал этишга руҳлантиришни, иккинчидан ўз ишини тўғри уюшганлигини назарда тутади.

Ўз ишини ташкил этиш деганда ишни тўғри режалаштира олиш ва уни назорат қила билиш назарда тутилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтни ўзига хос ҳис этиш вақтга қараб тўғри тақсимлай олиш, белгиланган муддатда улгуриш хусусияти ҳосил бўлади.

Дарс давомида кутилмаганда ортиқча вақт сарфлаш ҳоллари учраб туради. Аммо тажрибали ўқитувчи зарур ҳолларда дарснинг режасини ўзгартира олади.

6. Обру орттира олиш қобилияти - ўқувчиларга бевосита эмоционал иродавий таъсир кўрсатиш ва шу асосда бру орттира олишдир. Обру фақат шу асосдагина эмас, балки ўқитувчининг

фанни яхши билиши, меҳрибонлиги, назокатлиги ва ҳақозолар асосида ҳам қозонилади. Авторитар қобилиятлар ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун бир иродавий сифатларига (дадиллиги, чидамлиги, қатъийлиги, талабчанлиги ва ҳақозолар) шунингдек ўқувчиларга таълим – тарбия бериш масъулиятини ҳис этишга узини ҳақ эканлигига ишонишга, бу ишончни ўқувчиларга еткази олиш кабиларга ҳам боғлиқ.

Ўқувчилар қўполлик қилмайдиган, қўрқитмайдиган, тўғри талаб қўя оладиган ўқитувчинини ҳурмат қиладилар.

7. Коммуникатив – тўғри муомала қила билиш қобилияти. Болаларга яқинлаша олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан жуда самарали ўзаро муносабат ўрната билиш педагогик назокатнинг мавжудлигини билдиради.

8. Келажакни кўра билиш қобилияти – ўз ҳаракатларининг оқибатларини олдиндан куришда, ўқувчининг келгусида қандай одам бўлиши ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ бўлган шахсни тарбиялаб етиштиришда, тарбияланувчининг қандай фазилатларини тараққий этишини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланадиган махсус қобилият. Бу қобилият педагогик оптимизмга, тарбиянинг қудратига, одамга ишониш билан боғлиқ бўлади.

9. Диққатни тақсимлаш қобилияти – ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари ҳажми, ҳам унинг кучи, ҳам кўчувчанлиги, идора қилина олиши, ҳам тараққий этган бўлиши муҳимдир.

Диққат айни бир вақтда фаолиятнинг бир қанча турлари ўртасида тақсимланиш қобилияти ўқитувчининг иши учун алоҳида аҳамият касб этади. Қобилият тажрибали ўқитувчи материални баён қилиш мазмунини ва формасини ўз фикри ёки ўқувчи фикрини диққат билан кўзатади, айни вақтда барча ўқувчиларни ўз диққат эътиборида тутати, толиқини, эътиборсизлик тушқунлик аломатларини ҳушёрлик билан кузатиб боради, барча интизом бузиш ҳолларини эътибордан қочирмайди, ниҳоят шахсий ҳатти ҳаракатларини кузатиб боради. Тажрибасиз ўқитувчи кўпинча

материални баён қилишга берилиб кетиб ўқувчиларни эътибордан четда қолдиради.

Ўқитувчи юқоридаги қобилиятлардан ташқари сабр - тоқатли, иродали бўлиши ва ибрат - намуна бўла олиш қобилиятига эга бўлиши лозим. Ўқитувчи ўқувчиларни ўзининг шахсий намунаси, ўз шахсий ҳулқ атвори ва бутун шахси билан ҳам тарбиялайди. Болалар учун ўқитувчининг ҳар бир ҳатти ҳаракати намунадир. Бу ҳолат ўқитувчидан болаларга нисбатан жуда зийрак муносабатда бўлишни талаб этади. Шунинг учун ўқитувчи ўзи ўқитадиган фанни мукаммал билиш билан бирга юксак ахлоқий, маънавий шук, иродали, назокатли, сабр тоқатли, қатъиятли, меҳнатсевар, камтар бўлиши лозим.

Ўқитувчининг иродаси ва аҳамиятига тўхталиб ўтган мақсадга эришиш йўлида турган қарама-қаршиликларнинг бартараф қилиш учун зўр бериш билан боглиқ бўлган ва маълум мақсадга қаратилган онгли ҳаётий ҳаракатлар иродавий ҳаракатлар деб номланади. Ўқитувчида иродавий сифатларнинг мусақиллик, дидактик, қатъийлик, ўзини тутта билиш каби муҳим томонлари бўлиши керак.

Мустақилликнинг моҳияти шундан иборатки, ўқитувчи ўзининг иш ҳаракатларнинг теварак атрофдагиларнинг тазийини, тасодифий таассуротлар билан эмас, балки ўз ишонч ақидалари, билимлари ва шу вақтда қандай иш тутиш кераклиги ҳақидаги тасаввурларга асосланиб белгилайди.

Дадилликда ўқитувчи ўз вақтида ва ортиқча иккиланишларсиз етарли даражада асосланган қарорга келади ва шундан сўнг уларни уйлаб ҳаётга тадбиқ этади.

Дадиллик билан бир қаторда қатъийлик ҳам ишни муваффақиятли амалга оширишни таъминловчи муҳим сифатдир. Мақсадга эришадиган қийинчиликлар уни ҳайиқтирмайди, мақсад сари интилаверади. Иродавий фаолиятнинг юксак даражаси ўзини тутта билишдир.

Ўқитувчининг собитилик, ўзини тутта билиш, ҳис-туйғулари, кайфияти кечинмаларини, темпераментини бошқара олиш

сифатлари жуда муҳимдир. Ҳар қандай вазиятда ўзини туга оладиган, ўзини йўқотмайдиган, купам асабийлашмайдиган ва болаларнинг асабини ҳам бузмайдиган ўқитувчини ўқувчилар афзал кўрадилар.

Нерв системасининг типи (темперамент) гоят барқарор, уни хоҳлаган пайтда тез ўзгартириб бўлмайди. Аммо уни қандайдир маънода бошқариш, жумладан салбий тип кўринишларини тутиб туриш мумкин. Ўз типдаги ижобий томонларидан фойдалана оладиган ва салбий томонларига барҳам бера биладиган, нерв системаси исталган типининг намоёндаси бўлган киши ўқитувчи бўлиши мумкин.

Ўқитувчи ишининг муваффақиятига бу типлардан ташқари, юзага келадиган вақтинча психик ҳолатлар (кайфият) ҳам таъсир кўрсатади. Ўқитувчилар кайфияти ёмон бўлса, уларнинг дарслари ҳам юришмаслигини биладилар. Буни ўқувчилар ҳам сезадилар, уларга таъсир қилади.

Ўқитувчи айрим ҳолларда хуноб бўлиши ва газабланиши ҳам мумкин, лекин шу вақт ҳам ўзини йўқотмаслиги керак, қўполлик ва ҳақоратга ўтмаслиги лозим.

Ўқитувчи букилмас иродавий хусусиятга эга бўлиши, ҳаёт ва фаолиятда асло огишмасдан мақсадни ҳатти ҳаракатларни амалиётда қўллаши лозим. Ўқитувчининг сабр тоқатлилик хусусияти ушбу ҳолларда қамраб олиниши мумкин:

- ♦ турли хусусиятлардан ташкил топган синфни жамоа сифатида шакллантиришда;
- ♦ ўқитувчининг хулқ атворида, ўзлаштириш даражасига, ўқишга муносабатига, ута фаоллиги (суствлигига) вазминлик билан ёндашишда;
- ♦ шахслараро муносабатдаги ҳар хил низоли, зиддиятли ҳолатларга нисбатан шахсий фикрини билдиришда, уларнинг олдини олишда;
- ♦ мактаб ички режимига жамоатчилик топшириқларига, рағбатлантиришнинг заифлигига, баъзи иллатлар куринишга тоқат қилиб фаолият кўрсатишда;

- ♦ миллий анъаналар билан замонавийлик уртасидаги зиддиятда ва бошқаларда.

Ўқитувчининг андишалилик хусусияти муҳим роль уйнаб, у педагогик фаолиятнинг мазмундорлиги, унинг таъсирчанлиги мезони бўлиб ҳисобланади.

Ўқитувчининг андишалилиги бир қанча ҳолатларда ифодаланиши мумкин:

- ўқувчи ёки ота-онага етказилиши, узатилиши мўлжалланган ахборот, хабар, маълумотга ўқитувчининг касбий нуфузига зарар келтириши эҳтимоли нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда ёндошилади;
- ўқувчи шахсиятига, ўқишга муносабатига, синф жамоаси уртасидаги нуфузга сезиларли халал бериш эҳтимоли мавжудлигини ҳисобга олишда;
- ота-оналар билан оила шаънига нисбатан салбий кечинмалар пайдо бўлишини эътиборда тутишда;
- оилавий низолар, можаролар, зиддиятлар, жанжаллар олдини олиш, уларнинг оқибатларини тушунишда;
- шахслар муносабат, муомала, мулоқот шароитини бузилиши ва бошқа нозик ҳолатларни англашда ва ҳақозо.

Ўқитувчининг андишалигини, андишанинг оти қўрқоқ қабилида тутмаслиги керак.

Бағрикенглик ўқитувчининг бағрикенглик хусусияти хулқ одоб кўришлари, нохулқ кечинмалари, зиддиятлар оқибатларини руҳий дунёдан чиқариб ташлашда куриб кўрмасликка, сезиб сезмасликка олишда кўзга ташланади.

Самимийлик ўқитувчининг мактаб, синф, турар жойда юзага келатган ижобий тараққийпарвар воқеаларга ва ҳодисаларга нисбатан илк муносабатини, ундаги самимийликни ифодалайди.

Унинг асосий моҳияти қуйидаги ҳолларда ифодаланади:

- ♦ ҳамкасблар фаолияти, ютуқларига нисбатан хайрихоҳликда;
- ♦ шогирдлар ютуқларига муносабатининг табиийлигида;
- ♦ кишиларнинг хулқи, тadbиркорлиги ишбилармонлиги каби фазилатлар ва хусусиятларни ҳолисона баҳолашда;

- ♦ эл, юрт, хууд, жамоа, гуруҳ, зафарларига жаҳон цивилизацияси ва турли моҳиятдаги яққол воқеликларга одилона муносабатда бўлиш ва ҳ.к.

1.4. Уқитувчининг коммуникатив қобилияти.

Уқитувчининг ўқувчилар билан муомаласи жараёнида муносабатнинг икки хил хиссий (эмоционал) ҳолати вужудга келиши мумкин. Педагогнинг ижодий хиссиётлари асосида ўзаро ҳамкорликни ташкил эта олиш қобилияти ҳақиқий самара беради.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, педагогик жараённинг борлиги ўқитувчига муносабатни ижодий хиссиётлар асосида ташкил этишга, болалар билан психологик мулоқот ўрнатишга имкон беради. Уқитувчи ўқувчиларга бирон-бир нарсани ўргата олиши учун улар билан муносабатга киришиши шарт. Муносабат одамлар ўртасидаги биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир. Муносабат биргаликда фаолият кўрсатувчилар ўртасида ахборот айрибошланиши ўз ичига олади. Бундай ахборот айрибошланиши муносабатнинг коммуникативчи жиҳати сифатида таърифланиши мумкин. Муносабатнинг иккинчи жиҳати муносабатга киришувчиларнинг ўзаро биргаликдаги ҳаракати нутқ жараёнида фақат сўзлар билан эмас, балки ҳаракатлар, хатти-ҳаракатлар билан ҳам айрибошланишдан иборат.

Муносабатнинг учинчи жиҳати муносабатга киришувчиларнинг бир-бирларини идрок эта олишларини тақозо қилишдир. Шундай қилиб, ягона муносабат жараёнига шартли равишда учта жиҳатни коммуниактив (ахборот узатиш), интерактив (ўзаро биргаликдаги ҳаракат) ва перцептив (ўзаро биргаликда идрок этиш) жиҳатларни алоҳида кўрсатиш мумкин. Киши биргаликда фаолият кўрсатаётганда заруриятга кўра бошқа одамлар билан бирлашини, улар билан муомалага кириши, яъни алоқа ўрнатиши, ўзаро ҳамжиҳатлилика эришиши, керакли ахборот олиши ва жавоб тариқасида ахборот бериши лозим.

Муносабатнинг ўзаро биргаликда ҳаракат қилиш ва фаолият кўрсатиш жараёнида одамларни бирлаштирадиган умумий нарса (аввало) ишлаб чиқариш тарзида тушунилиши ана шу умумий нарса аввало муносабат воситаси сифатидаги тилдан иборат эканлигини билдиради.

Турли хил тилларда сўзланадиган кишилар бир-бирлари билан мurosага кела олмайдилар. Бу эса биргаликдаги ҳаракатнинг амалга оширилишини амри маҳол қилиб қўяди. Қўлланиладиган белгилар (сўзлар, имо-ишоралар ва ҳ.к.) замирида моҳият муносабатда иштирок этаётган шахсларга таниш бўлган тақдирдагина ахборот айрибошлаш мумкин бўлади. Моҳият-белгини теvarак атрофидаги воқеликни билишни ифода этадиган қисм сифатидаги мазмунга эга бўлган жиҳатдир. Қурол одамларнинг меҳнат фаолиятини ифодалагани сишари белгилар ҳам уларнинг билиш фаолияти ва муносабатини намоён қилади.

Сўзлар белгилар системаси ҳаёт кечириш, ижтимоий тарихий тажрибани ўзлаштириш ва ўзатиш воситаси сифатидаги тилни таркиб топтиради. Қўлларида биров меҳнат қуролини ушлаб, кўзлари эса ушбу нарсаларга қараб турган вақтда бир-бирлари билан муносабатга киришиш учун аниқ товушлардан фойдаланиш кишиларга айниқса мойиллик тутдирган. Муносабатга киришадиган одамлар ўртасидаги масофа анчагина олис бўлган кезларда ҳам, худди шунингдек қоронғиликда, туман тушганда, чакалакзорда уй - фикрини товушлар воситасида етказиш қўлай бўлган. Тил ёрдамида муносабатга киришиш туфайли борлиқнинг алоҳида бир кишининг миясидаги инъикоси бошқа одамларнинг ҳимоясида акс этаётгани билан доимий равишда тўлдирилиб туради. Уй-фикрларни айрбошлаш, ахборот бериш рўй беради. Сўзлар муайян бир моҳиятга эга, яъни ашёвий оламга аллақандай тарзда тегишли бўлади. Уқитувчи у ёки бу сўзни ишланганда унинг ўзи ҳам, унинг тингловчилари ҳам ёлғиз уша битта ҳодисани назарда tutишади ва уларга англашилмовчилик юз бермайди. Моҳиятлар системаси кишининг бутун ҳаёти давомида ривожланиб

ва бойиб боради. Уни шакллантириш урта таълимнинг ҳам, олий таълимнинг ҳам марказий бўлини ҳисобланади.

Нутқ бу огзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида муносабат қилиш жараёни демакдир. Ижтимоий тажрибада бирон бир моҳиятни аниқлаётган сўзлар огзаки коммуникация воситаси ҳисобланади. Сўзлар эшиттириб ё овоз чиқармасдан айтилиши, ёзиб қўйилиши ёки қар-сақов кишиларга бирон бир моҳиятга эга бўлган имо-ишоралар билан алмашилиши мумкин. Одамлар ўртасидаги муносабатни телеграф орқали ахборот беришга ухшатиш мумкин эмас. Одамлар муносабатига алоқа боғловчиларнинг ҳис- ҳаяжони ҳам қонуний равишда жалб этилган. У коммуникациянинг мазмунини ҳисобланиши назарга ҳам, муносабатга ҳам, киришганларга нисбатан ҳам муаян гарзда тааллуқли бўлиб нутқий фикр мулоҳазалар билан қўшилган ҳолда юзага чиқаётган бу ҳис- ҳаяжонли муносабатда ахборот айрибошланишнинг алоҳида нутқсиз жиҳати ўзгача нутқсиз коммуникация таркиб топади. Нутқсиз коммуникация воситаларга қўл, бармоқ ва юз ҳаракатлари, имо- ишора, оҳанг, пауза, турқ- тароват, кулгу, кўз ёши қилиш ва шу кабилар киради. Булар огзаки коммуникация воситалари сўзларни тўлдирувчи ва кучайтирувчи, баъзан эса урнини босувчи белгилар системасини ҳосил қилади. Ўртоғининг бошига тушган кулфатдан хабар топиб унга ҳамдардлик билдираётган суҳбатдош нутқсиз коммуникация белгиларини ишлатади: юзларини гамини тутати, паст оҳангда, қўлларини юзига ё пенжонасига қўйган ва бошини чайқаган ҳолда чуқур хурсиниб гаширади ва ҳ.к. Нутқсиз коммуникация амалга ошириш учун турли хил ёш гуруҳларга турлича воситалар танланади. Масалан, Ёш болалар йигидан кўпинча катта ёшдагиларга таъсир қилиш ва уларга ўз истаклари ҳамда кайфиятини етказиш воситаси сифатида фойдаланадилар. Нутқсиз коммуникацияда қўлланиладиган воситаларнинг ахборотни сўз билан етказиш мақсадларига ва мазмунига мувофиқлиги муносабат маданиятининг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Педагог битта сўзнинг ўзини ўқувчига гоҳо буйруқ, гоҳо илтимос, гоҳо насиҳат ва

ҳақозо маъно бахш этган ҳилда турли оҳангда талаффуз эта билиши керак. Ўтқисиз коммуникация имо- ишора, пантомимика, нутқнинг оҳангидаги ранг баранглик ҳам ривожлана боради. Коммуникация жараёнида тескари алоқалар шаклланади, яъни бола ҳам суҳбатининг юзларидаги ифодани ўқишга унинг оҳангида маъқуллаш ёки маъқулламаслик аломатини пайқашга катта ёшдаги кишининг сўзларига илова бўладиган ва кучайтирадиган қўл-бармоқлари ва юз-ҳаракатининг маъносини тушунишга ўрганади.

II. Бўлим. Мулоқот-педагогик қобилиятнинг намоён бўлишидир

2.1 Турли ҳилдаги мулоқотни ташкил этишда миллий маданий асослар ва умуминсоний қадриятлар устиворлиги.

Педагогик мулоқот

Инсоннинг ўзини қуршаб турган олам билан ўзаро биргаликдаги ҳаракати одамлар ўртасидаги уларнинг ижтимоий ҳаёти ва ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида таркиб топадиган объектив муносабатлар системасида юз беради. Кишилар ишлаб чиқариш жараёнида табиатгагина эмас, балки бир-бирларга ҳам ўзаро таъсир кўрсатадилар. ("Педагогик мулоқот" 1-8 бет)

"Таълим тўғрисида"ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" талабларига мувофиқ таълим-тарбия ишларида миллий-маданий ва умуминсоний қадриятлар устиворлигига эътибор бериб келинмоқда. Бу устиворлик турли ҳилдаги мулоқотларда ҳам сақлаб келинса мақсадга мувофиқдир. Бунда айниқса, Президентимиз И.А. Каримов томонидан кўрсатиб берилган Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий ахлоқий негизлари:

1. умуминсоний қадриятларга содиқлик;
2. халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
3. инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
4. ватанпарварлик

кабилар турли мулоқотларда асос бўлиб хизмат қилиши лозим.

Миллий қадриятларимиз ва шарқона тарбиямизнинг таъсири мулоқотда ҳам сезилиб туради. Бизда кишилар билан муносабат, сўзлашув ва шунингдек иш, хизмат билан боғлиқ алоқага муомала дейилади. Энг гўзал муомала лутф-карамдир. А.Навоий бунини муомала-пардоз деб ёзади. Хуллас халқимизда одамлар билан муносиб тарзда муомала қила билишлик маданият, олижаноблик аломати деб тушунилган.

Муомала маданияти, энг аввало, халқимизнинг болажонлиги, оилани муқаддас билишида намоён бўлади.

Икки нотаниш ўзбек йигити учрашиб қолса, салом-алиқдан кейингина суҳбатни "Уйланганмисиз?" деган гапдан бошлайди. Агар улар 30 ёшларда бўлса савол бошқачароқ бўлади: "Огайни болалардан нечта?" Ҳа, касб-кор, уй-жой, бойлик ва шу каби моддий жиҳатлар суриштирилмайди, бу одоб доирасига кирмайди ҳам, лекин бола-чақадан сўз очиш ўзбекларга хос миллий одатлардандир. Ота-она учун фарзандлари ҳақида мақтов эшитиш, "Отанга раҳмат" деган олқиш ҳам энг катта саодатдир.

Ўрта ёшдаги таниш ёки нотаниш эркаклар ва аёллар мулоқотида "ҳаммасидан қутилганмисиз?" деган савол учраши табиий. Ўғилларини уйлантириб, қизларини узатиб бўлганмисиз? Ота-она фарзандларини оилали, уй-жойли қилиш ташвиши билан яшайди, бу улар ҳаётининг мазмуни бўлиб қолади.

Барча маданий халқларда бўлгани каби ўзбекларда ҳам муомала "Ассалому-алайкум" ва "Ваалайкум ассалом"дан бошланади, кейин ҳол-аҳвол сўрашишга ўтилади.

Муомала ва мулоқотда халқимизнинг миллий анъаналари ва урф-одатлари ҳам таъсирини кўрсатади.

"Анъана" арабча сўз бўлиб, узок, замонлардан бери авлоддан-авлодга, оталардан болаларга ўтиб давом этиб келаётган урф-одатлар, ахлоқ мезонлари, қарашлар ва шу кабилардир. Халқимизнинг илгор анъаналарини ўзлаштириш, унга риоя қилиш ва бойитиб бориш лозим.

Халқимизда азалдан кўнчилик иштирокида утадиган турли болалар ўйинлари, чойхона суҳбатлари, тўй-маъракалар, мавсумий байрамлар-лола сайли, "бойчечак" айтиш, қовун сайли, қизлар мажлиси, келин саломи, юз очтиси, сумалак, кураш, меҳмон кутиш каби кўплаб маросимларимиз ўзбек халқига хос бўлган "ўзбекона", "Шарқона" тарбиялашда катта роль ўйнайди.

Халқ оғзаки ижодимиз ҳам болаларда турли ахлокий сифатларни тарбиялашда муҳим роль ўйнайди.

Шарқона муносабатда ота-онага ҳурмат билан қаралиши, онлада отани ўрни алоҳида бўлганлиги, ота-онанинг гапиши икки қилмаслик, ота-онанинг измидан чиқмаслик, шу билан бирга отага гап қайтариш, унга тик боқиш гуноҳ ҳисобланиши каби ҳолатларни куришимиз мумкин. Ёки устозга ҳурмат билан қараш каби ҳислатлар ҳам катта тарбиявий аҳамият касб этади.

Мулоқотда турли халқ оғзаки ижодига хос бўлган афсона, ривоят, эртақлар, мақоллар ва ҳикматлардан фойдаланиш ҳам кишини муомала маданиятини кучайтиради ва иккинчидан катта тарбиявий таъсир кучига эга бўлади.

Жамиятни демократлаштириш - мактабдаги муносабатларни инсонпарварлаштиришдир. Педагогик амалиёт даврида талаблар билан бирга мактаб директори фан бўйича энг илғор деб таништирган ўқитувчининг дарсига кирдилар. Ҳақиқатдан ҳам, ўқитувчи мавзунини жуда яхши билади, қатор қўшимча адабиётлардан фойдаланилади, мавзунини ёрита олади. Лекин ўқувчиларга нима бўлган? Ўқитувчи қизиқарли, мазмунли саволлар берапти. Лекин ҳамма ўқувчилар педагог фикрини тушуниб етмаяпти, озгина ёрдам керак. Лекин ўқитувчида ўқувчи жавобини эшитишга чидам етишмаяпти. Ҳатто бир қўл кутариб жавоб бермоқчи бўлган ўқувчига жеркиб берди: "Нимага қўлингни бунча чайнайсан? Сендан бошим оғриб кетди" (Билмасангиз нимага кул кутарасан?)

Дарсдан сўнг-талабалар бир овоздан дарсни қониқарсиз деб баҳолайдилар. Бу ерда фақат ўқитувчининг билими эмас, балки дарс муҳити, ўқитувчи ва ўқувчи мулоқоти, муносабати муҳимдир.

Айниқса ҳозирги кунимизда оддимизга эркин, мустақил фикрловчи ҳар томонлама етук ёшларни тарбиялаш вазифаси турганда, бу мулоқот аслида муҳим аҳамият касб этади.

Бу ҳақда Президентимиз И.А.Каримовнинг "Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори" нутқида ҳам алоҳида таъкидланади: "Бизга битирувчилар эмас, мактаб таълими ва тарбиясининг кўрган шахслар керак". Сўнгра эса Президентимиз мактабларда мутлақо фикр юритишга ўргатилмаётганлигининг қоралаб дейди: "Мактабда бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага у ҳеч ким ҳафас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактабдаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишини талаб қилади. Принцип ҳам тайёр: "Менинг айтганим-айтган, деганим-деган".

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади.

Бир мактаб директори шундай дейди: "Ўқувчилар билан бир узим курашаялман, аслида ҳамма бирга курашиши керак" У мактабдаги ўқув ва тарбия жараёнини яхшилаш учун ўқувчиларга қарши кураш йўлини танлаган. Уларни ўз иродасига бўйсундирмоқчи. Бунинг натижасида бир-бирига қарши 2 лагер юзага келади: ўқувчилар ва ўқитувчилар.

Мулоқот-педагогик фаолиятдаги энг муҳим касбий қуролдир.

Педагогик мулоқот - бу ўқитувчининг ўқувчилар билан дарсда ва дарсдан ташқари вақтда энг қулай психологик муҳит яратишга қаратилган касбий муносабатдир. Нотўғри педагогик мулоқотдан ўқувчида қўрқув, ишончсизлик, эътибор, диққат, ишчанлик пасаяди, нутқ динамикаси бўзилади, мустақил фикрлаш пасаяди.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқоти бундай кайфията йўл қўймаслиги, ўқувчининг фаолликка ундаши, унда қувонч пайдо қилиши керак.

А.С.Макаренко фикрича ўқитувчи мулоқоти ҳурмат ва галабачанликка асосланган муносабат бўлиши керак.

В. Сухомлинский айтдики: "Мақтаб ҳовлисида гапирилганда ҳар бир сўз ўйланган ақлли, мақсадга қаратилган бўлиши керак". Ўқитувчи сўзи фақат қулоққа эмас, балки юракка ҳам қаратилган бўлиши керак.

Ўқувчи ўқитувчисига дўстига, ўртоғи ва устозига бўлган муносабатда бўлиши керак. Ўқитувчи ўқувчи муносабати дусликка асосланиши лозим.

Умуман илгөр педагоглар фикрича таълим фақат ҳамкорлик педагогикаси позициясида бўлиши керак.

Педагогик мулоқот функциялари. Педагогик мулоқот соҳил психологик жараён сифатида қуйидаги функциялари билан характерланади:

- шахсни билиш;
- ахборот алмашилиш;
- фаолиятни ташкил этиш;
- роллар билан алмашилиш;
- бошқалар учун қайгуриш;
- ўзини тасдиқлаш.

Мулоқотнинг ахборот алмашилиш функцияси материаллар ва қадриятлар билан алмашилиш жараёнини таъминлаб, ҳамкорликдаги изланиш муҳитини, ўқув тарбия жараёни учун қулай шароит яратади.

Ўқитувчи таълим-тарбия жараёнига шахсий ролли шакл киритади: ўқувчиларни дарснинг турли элементларини бажаришга жалб этади, ўқувчиларга ташкилотчи ва ижрочи ролларида қатнашилишга имконият беради.

Мулоқот шахсни ўзини тасдиқлаш функциясини ҳам бажаради. Педагогнинг вазифаси ўқувчига ўзининг "Менлиги"ни англашга ўзининг шахсий аҳамиятини билишга; ўзига баҳо беришга ўргатиши керак.

Ўқитувчи дарсни режалаштира туриб, фақат ахборот беришни эмас, балки болаларни ўз фикрларини билдириш, ўзини тасдиқлаш учун имконият ҳам яратиш керак.

Педагогик мулоқот тузилиши. В.А.Кан-Калик фикрича педагогик мулоқот жараёни қуйидагича тузилади:

1. Педагог томонидан синф билан булғуси мулоқотни моделлаштириш (прогностик этап);
2. Дастлабки ўзаро фаолиятдаги бевосита мулоқотни ташкил этиш (Коммуникатив алоқа);
3. Педагогик жараён боришида мулоқотни бошқариш;
4. Амалга оширилган мулоқотни таҳлил этиш ва уни янги фаолият учун моделлаштириш.

Мулоқотнинг ҳар бир босқичида ўқитувчи нимани билшпи керак?

Моделлаштириш босқичи аудиториянинг ўзига хослиги, хусусиятларини билишини талаб этади: билиш фаолияти характери, учраши мумкин бўлган қийинчиликлар: иш динамикаси тайёрланаётган дарс ўзаро ҳамкорликка мос ва фақат ўқитувчи шахсидан эмас, балки ўқувчи шахси томонидан ҳам уйланган бўлиши, турли вариантларда тузилиши лозим.

"Коммуникатив агака" босқичида синфнинг тезда ишга жалб қиладиган техника керак, самопрезантиция ва динамик таъсир приёмларини эгаллаш лозим.

Мулоқотни бошқариш босқичида ўқувчилар ташаббусини қувватлаш, диалог мулоқот ташкил этиш, ўз фикрларини реал шароитга мослай олиш кўникмалари зарур бўлади.

Таҳлил этапида мақсад, восита ва натижалар биргалигини таҳлил этади. Ўқув тарбия жараёнида ўқитувчи мулоқотни ташкил этиш ва бошқаришда раҳбар, ташаббускор бўлади.

Инсоннинг ахлоқий тарбияланганлиги унинг атрофидаги нарсаларга бўлган турли-туман муносабатларда намоён бўлади. У инсоннинг ҳисларида кечинмаларида ифодаланади ҳамда хулқ атворида ҳатти харкатида бўлади.

Болаларга яхшилик қилиш ва меҳрибонлик ички кечинмамиз билан ҳолатдагина эмас, балки педагогик фаолиятимиздаги бола билан ёки синф билан муносабатдаги асосий мотив асосий рағбат бўлиши керак.

Муомала роллар орқали шахс фаолияти учун социал майдон яратиб, унда у ёки бу социал хулқ атворни программалаштириш ўқитувчи ўқув тарбия жараёнига шахсий роли шаклини киритади. Дарс жараёнида ўқувчиларни ўқитувчи ташкилотчи ва ижрочи ролларида бўлишга имкон беради. Муомала шахсга ўзини танишга ўргатади. Ўқитувчи дарсни режалаштирар экан фақат ахборотни эгаллаш ҳақида ўйламаслиги, балки аввало ўқитувчининг ёрдамига мухтож бўлган ўқувчиларнинг ўзи ифодалай олиши учун шароит яртиш ҳақида ўйлаш, ҳар бир ўқувчининг қизиқишини таъминловчи шароитларни кура олиши ва ҳамкорликни таъминлаши лозим.

Муомала жараёни икки типда бўлиши мумкин: Диалог ва монолог. Монолог муомалада ҳамкорлик бир томоннинг ижрочилиги асосида қурилади. Педагогик фаолият педагогнинг болалар билан яхши муносабати жараёнида, ишни демократик ташкил этиш ва биргаликдаги ижодий фаолият жараёнида бўлиши мумкин.

Педагогик мулоқот бу ўқитувчи профессионал активлигининг бир кўриниши бўлиб, бунда таълим ва тарбия вазифалари ўқитувчи ҳамда ўқув тарбия жараёнининг бошқа иштирокчилари ўртасидаги ўзаро таъсир воситаси билан ҳал қилинади.

Бу вазиятда ўқитувчи баҳо берувчи ролида чиқади, иккинчи унинг ўзи баҳо олувчи ҳисобланади. Равшанки бундай ҳолларда педагогик таъсир кўрсатиш вазифалари ва воситалари ҳам ўқитувчининг педагогик мулоқоти ҳар хил бўлади. Биз қуйида ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқотини қараб чиқамиз.

Педагогик мулоқотнинг таркибий қисмлари унинг вазифалари ўқувчининг ўқувчилар ва касбдошлари билан узвий алоқалари воситалар ҳамда усуллари мулоқот характерига баҳо беришдан иборат бўлади. Мулоқот вазифалари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

- 1 ўқувчига янги маълумот бериш ёки фикр алмашиш, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг бир-бирларини ўзаро билишларини;

2. бир-бирини хулқларини тузатиш ва бошқариш мулоқот ҳар бир иштирокчиси шахснинг имкониятларини очиш ва ундан фойдаланиш, уларнинг ўз олдиларида турган муаммоларни ўзлари мустақил ҳал этишлари;
3. ўқитувчи шахсий фикрининг педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги мулоқот иштирокчиларининг бир-бирларидан қаноат қилганликлари ва ҳакозо.

Педагогик мулоқотнинг бошқа жиҳати унинг воситалари ва усулларидир: воситалар ташкил этувчи, баҳо берувчи, интизомга ундовчи бўлиши мумкин. Адабиётларда ўқитувчи ўз ишининг устаси эканлиги таъкидланиб интизомга ундовчи воситаларга нисбатан ташкилий таъсир кўрсатишга кўпроқ ёндашилади.

Мулоқот усули сифатида шаклланган услуб амалда ўзининг учта шакли билан намоён бўлади, билимларни эгаллашда ўқитувчи билан ўқувчиларнинг биргаликдаги ҳамкорлик қилишлари ўқитувчининг ўқувчиларга тазйиқ ўтказиш ва уларнинг активлигини руёбга чиқармаслиги, ўқитувчининг ўқувчиларга нисбатан нейтрал муносабатларда бўлиши ва унинг ҳал этилаётган масаладан четта чиқиши.

Мулоқотдаги вазият бир хил ўзаро ҳаракатни, бошқа иштирокчига тазйиқ ўтказишни, бошқа иштирокчига мувофиқлашни ўз ичига олади.

Мулоқотга эмоционал тус бериш характери нейтрал ҳол орқали ижобийдан салбийлигича ўзгаради. Буларнинг ҳаммаси мулоқот муҳитини, синфда маълум иқлимни яратади. Етук педагогик мулоқот ўқитувчининг ўз ўзини мулоқот жараёни ва натижаларини назорат қилиб боришини назарда тутади.

Тутри ташкил этилган педагогик мулоқот давомида ўқитувчи танлаган воситаларни вазифа ва шароитларга мувофиқлигининг улловчи сифатида тушуниладиган педагогик назорат мужассамланади.

Педагогик мулоқотда қандай ўзига хос қийинчиликлари мавжуд?

Энг аввало, мулоқот махсус вазифаларининг йўқлигидир, натижада ўқитувчи педагогик мулоқотни ўз меҳнатининг алоҳида томони сифатида қарамайди, уни режалаштирмайди, мулоқотнинг барча вазифалари ўқувчиларга билим беришга келтирилади. Ўқитувчи билан ўқувчининг бир-бирларини ўзаро тушунамасликлари, мулоқот воситаларининг қашшоқлиги, бир хилдаги зарбадор эмаслиги ҳам учраб туради. М: ўқувчиларнинг тор доирадаги интизомга чақирувчи эмоционал жиҳатдан салбий тус берилган мулоқот уларга кўпинча акс таъсир келтириб чиқаради. Педагогик мулоқот усуллари устида ишлашнинг асосланган программасини тузиш учун ҳар бир ўқитувчи ўзининг қийинчиликларини таҳлил қилиб чиқиш муҳим роль ўйнайди.

Педагогик мулоқотта доир барча машқларнинг умумий йўналишини мавжуд педагогик вазиятларда малака ҳосил қилиш ҳар бир мулоқот иштирокчиларининг имкониятларини очишга қумаклашувчи унинг шахсий ҳислатларини ривожланиб борувчи таъминловчи ва шу мулоқот орқали қониқтириладиган ва ҳакоза воситалардан фойдаланиши ташкил қилади. Бунга бир қатор машқлар имкон тугдириши мумкин. Мулоқотта бошқа кишиларнинг субъектив қарашларини аниқлаш, бу одам билан мулоқотда оқилона ҳал қилиниши зарур бўлган вазифаларни аниқлаш, масалан унинг хулқини тузатиш ёки унда шунчаки ишопч кайфиятини яратиш.

Мазкур вазият учун ўзаро ҳаракатларнинг системали воситалари мажмуасини белгилаш:

- мулоқотда бошқа кишининг жавоб ҳаракати имкониятини олдиндан кўра билиш;
- бошқа одамда психологик тўсиқ ва қарашлик келтириб чиқарувчи воситаларини қўлга киритиш;
- вазиятнинг ўзгаришига қараб фойдаланиши мумкин мулоқотларнинг бир неча моделига эга бўлиш;
- бошқа одамларни тинглаш, унинг фикрларига қўшилиш, унга ҳамдардлик кўникмасини ривожлантириб бориш;

- мулоқот натижаларини баҳолаш ва уларни ифодаланилган воситалар билан таққослаш.

Педагогик фаолият ва педагогик мулоқот характери ўқитувчи шахси, унинг қарашлари нуқтаи назарларида ҳуққида намоён бўладиган ғоявий сиёсий савияси, профессионал тайёргарлиги ва билишга интилиши билан узвий боғлиқ.

Бу асосий ҳислатлардан ташқари ўқитувчининг умумий ва бошқа қобилияти, унинг мойиллиги характери, муваққат психик ҳолатлари шунингдек тупланган тажрибаси муҳимдир. Ўқитувчи шахсини характерлаш учун фаолиятнинг индивидуал услуби каби йиғма кўрсаткичлар, жумладан индивидуал фаолият услубидан ҳам фойдаланадилар. Ижодиёт: актив социал тутилган йул вазият етук шахс ҳар доим бундан кейинги ривожланиши учун курашади, бу ҳол ўқитувчига ҳам тааллуқли. Шахснинг профессионал жиҳатини ўз-ўзини тарбиялаш йулларидан бири ўзининг сифат ва ҳислатларини, шунингдек педагогик фаолият ва мулоқотларининг барқарор хусусиятларига, ўқитувчининг таълим олганлиги ва тарбияланганлигидаги эришилган натижаларини таҳлил қилишга доир машқларда намоён бўлади.

2.2. Ўқитувчи фаолиятида мулоқот маданияти.

Ўқитувчи ва ўқувчининг мулоқоти.

Муомала категорияси умумий психология фанининг асосий категорияларидан бири ҳисобланиб, у ўз ичига шахслараро муносабатнинг энг муҳим механизмларини қамраб олади. Психология фанида муомала категорияси кенг маънода тушунилганда ҳамкорлик фаолиятининг ички алоқасини мужассамлаштириб, ўзаро таъсир ва ўзаро муносабатни акс эттириб, ижтимоий процессуал жубҳасини ифодалайди. Муомаланинг энг муҳим таркиби мулоқот саналиб, мотивацияда мотив қандай аҳамият касб этса, у ҳам худди шундай муҳим роль ўйнайди.

Муомала - ҳамкорлик фаолиятининг эҳтиёжидан вужудга келиб чиқувчи, шахслараро мулоқот ривожланишининг кўп қиррали жараёнидир. Муомала қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топган:

1. Коммуникатив (бир томонлама ахборот узатиш). Муомала ўз ичига ҳамкорлик фаолиятининг қатнашчилари билан ўзаро ахборот алмашувни қамраб олган бўлиб, коммуникатив жабҳа сифатида тавсифланиши мумкин. Одамлар бир-бирлари билан мулоқотда киришиши жараёнида муомаланинг муҳим воситаларидан бири тилга ва нутқ фаолиятига бевосита мурожаат қиладилар.
2. Иштерактив (икки томонлама таъсир) - мулоқотга киришувчиларни ўзаро таъсири, уларнинг нутқ фаолиятида нафақат сўз орқали фикр алмашинуви, балки ҳатти-ҳаракат ва ҳуқ атвори билан ўзаро таъсир утказиши тушунилади.
3. Перцептив (ўзаро бир-бирини идрок қилиши, англаши) бўлса мулоқотга киришувчилар ўзаро бир-бирларини идрок қилиш жараёни намоён бўлади, яъни улардан бири иккинчисининг ишончига лойиқ, ақлли, фаросатли, тажрибали, юксак тайёргарликка эга инсон сифатида идрок қилинади.

Муомаланинг ҳар учала томонини бирликда яхлит олиб қараш, у ҳамкорлик фаолиятини ташкил қилишнинг усули ва унда иштирок этувчиларнинг муносабатлари тариқасида намоён бўлади.

Касбий муаммони муваффақиятли ечилиш мумкинлиги, қачонки ўқитувчи билан ўқувчилар (талаба) ҳамкорлик фаолиятига киришса олса, шахсни шакллантиришнинг мақсад ва вазифаларига ўзаро таъсир ва тушунувчи йўлга қўя олса шундагина педагогик муомала амалга ошади.

Педагогик муомала - бу ўқитувчининг талабаларга таъсир ўтказиш усуллариининг муайян тизимидир.

- ҳамкорлик иштирокчиларнинг ўзаро ахборот алмашуви;
- турлича коммуниактив воситалар ёрдамида ўқитувчи томонидан талабалар билан ўзаро таъсир ва ўзаро муносабатни ташкил қилиш;

- муайян мақсадни дастурий асосда амалга оширишнинг режалаптириш ва ўтказиш функциясини бажаради.

Педагогик фаолиятда муомала биринчидан, ўқув фаолиятини яқкаҳол бажаришнинг воситаси, иккинчидан тарбия жараёнини таъминлашнинг ижтимоий-психологик тизими, учинчидан таълим ва тарбиянинг муваффақиятини таъминловчи ўқитувчи билан талабаларнинг ўзаро муносабатининг муайян тизимини ташкил қилишнинг усули, туртинчидан талаба индивидуаллигини такомиллаштириш, истеъдодини қарор топтириш имконини берувчи жараён эканлиги, бешинчидан яқкаҳол фаолиятнинг субъекти сифатида руёбга чиқариш асослидир.

Педагогик муомала деганда ўқитувчи ва талабалар (ўқувчи) жамоасининг ўзаро таъсир малакаси, усули ва тизими англашнинг унинг моҳияти, ўзаро ахборот алмашиши, таълимий ва тарбиявий таъсир ўтказиш ўзаро тушунишга эришиш ва уни ташкил этиш тушунилади.

Муомала жараёнида унинг мақсадга мувофиқ амалга оширишни таъминлаш учун ижтимоий назорат ва ижтимоий қонун қоидалар муҳим аҳамиятга эга. Бу назоратда 3 та муҳим таъсир этиш воситаси иштирок этади: маъқулламаслик, қоралаш ва жазолаш.

Муомала жараёнида ўқувчи ёки талаба хулқи ижтимоий қонун қоидалар маромига зид келса, у ҳолда уни ҳатти ҳаракати қораланади, эътироз, танбеҳ, эслатиш каби воситалар билан таъсир ўтказилади. Муомала вақтида одоб, одоблилик муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг муваффақиятли қилишини таъминлайди. Унинг асосий вазифалари (ахборот алмашинув, ўзаро таъсир, ўзаро идрок қилиш) тўғри амалга оширишни идора қилиб туради.

Ҳар бир фикр билдирилганда мулоқотдан қабул қилинаётгани фаҳмлаб туриши ташқи кўринишлари, ўзгаришига эътибор бериш, ўз сўраш, тавозе билан мурожаат қилиш эвазига муомала одоби ушлаб турилади.

Муомала жараёнида бир ҳатти-ҳаракат уйланмай билдирилган фикр, ортиқча имо-ишора одобсизликни келтириб чиқаради.

Одобсизлик эса низоли вазият, қарама-қаршилик зиддиятли ҳолатни келтириб чиқаради. Бунинг натижасида муомала фикр алмашув ўзини вазифасини низоли вазиятга бушатиб беради. Педагогик муомалада психологик алоқа урнатиш алоҳида аҳамиятга эга, чунки талаба билан ўзаро муносабат, ҳурмат, ишонч негизда қурилади. Бунда ўқитувчи талабанинг ҳуқуқ ва мажбуриятининг унинг мактабда, жамоада, оилада бажарадиган роли нимада иборат эканлигини эътибордан четга чиқармаслиги лозим.

Ўқув-тарбия жараёнида педагогик мулоқотни бошқариш услублари. Психологияда раҳбарларнинг ўз жамоаси аъзолари билан муносабат техникаси таҳлил этилиб, турли типдаги ижтимоий-психологик портретлари ишлаб чиқилган. Раҳбарларнинг мулоқотни боқариш услублари: авторитар, демократик, либерал услуб тарзида берилган. Мана шу услубларни педагогик мулоқотда ўқитувчи раҳбарлиги услуби тарзида куриш мумкин.

Авторитар услуб. Ўқитувчи гуруҳнинг фаолият йўналишини шахсан ўзи белгилайди, ким-ким билан утиради, ким билан ишлайди ўқитувчи ўзи ҳал қилади. Бундай услубда иш юритувчи ўқитувчи ўқувчилар ташаббусига йўл бермайди. Ҳамкорликнинг асосий шакли-буйруқ, кўрсатма, инструкция, огоҳлантириш. Ҳатто камдан-кам билдириладиган миннатдорчилик ҳам камситиш шаклида бўлади. "Сен булун яхши жавоб бердинг. Сендан буни кутмондим" каби.

Ўқувчи хатосини кўрса, уни тузатиш ўрнига устидан кулади. У йўғида иш секинлашади ёки бутунлай тўхтаб қолади.

Демократик услуб. Ўқитувчи фаолият мақсадини ҳар бир ўқувчи онига етказишга, иш боришили ҳал этишга ҳаммани фаол иштирок этишга ундайди. Ўзининг вазифасини фақат назорат ва мувофиқлаштиришда эмас балки тарбиялашда деб билади, ҳар бир ўқувчи рағбатлантирилади, унда ўзига ишонч пайдо бўлади, ўз-ўзини бошқариш ривожланади. Демократик услубда бошқарувчи ўқитувчи болаларнинг индивидуал қобилият ва қизиқишларини ҳисобга олиб вазифаларни оптимал тарзда тақсимлашга ундайди.

Фаолликни рағбатлантиради, ташаббусин қувватлайди. Мулоқотнинг асосий шакли – илтимос, маслаҳат, ахборот тарзида бўлади.

Либерал услуб. Ўқитувчи жамоа фаолиятига аралашмасликка ҳаракат қилади, фаоллик кўрсатмайди, маслаҳатларга формал қарайди, турли таъсирларга тез берилади. Жавобгарликдан узини олиб қочади.

Энг яхши услуб – демократик услуб. Миқдорий кўрсаткичлар авторитар услубдан кам бўлиши мумкин, лекин ишлаш ижтиёқи раҳбар йўғида ҳам давом этади. Ижодкорлик юқори бўлади, жавобгарлик ҳисси, ўз жамоаси учун фахрланиш ривожланади. Энг ёмон услуб – либерал услуб бўлиб, бунда ҳам иш кам бажарилади, ҳам сифат ёмон бўлади.

Авторитаризм ўқитувчи етукмаслигини, унинг ахлоқий ва сиёсий тарбиясизлигини, педагогик маданияти пастлиги билан характерланади.

Ўқитувчилар мактаб амалиётида ахлоқ тарбиясида қўллаши мумкин булган қуйидаги асосий педагогик услуб турлари мавжуд:

1. Тарбиявий мақсадни амалга оширишга демократик ёндошиш, тарбиявий ишлар нагжасини ошқора муҳокама қилиш ва уни ўқувчилар билан биргаликда баҳолаб, келгуси режаларни тузишни тақозо этади. Бу услуб педагог – ўқитувчи – ўқувчилар коллективи шахслараро муносабатларни эркинлик, демократик талаблар асосида шакллантириб, ўқувчиларнинг ташаббускорлиги, ўз-ўзини тарбиялаш ишига ижодий ёндашиш орқали барча психологик-индивидуал имкониятларини, қобилиятини руёбга чиқаришга замин яратади.
2. Ўқувчилар билан дўстона муносабат – педагогик услуб. У ўқувчи шахсини ҳурмат қилиш ва талбчанлик мезони асосида қурилган. Ушбу услуб асосида ўз фаолиятини танкил этган педагог ҳар ўқувчининг келажагига умид билан қараши, унга индивидуал ёндошишга ҳаракат қилиши, жазо усулларини тартибсиз қўлламаслиги, ўқувчилар коллективи олдига

истиқболли тарбиявий мақсад қўйишга интилиши лозим. Аслида бу услуб биз куриб ўтган биринчи услубга утишга замин тайёрлаши, унга муқаддима бўлиши мумкин. Аксинча, ўқитувчи маълум педагогик моҳиятта эга бўлишга интилмаса, ўз фанидан билими саёз бўлса, шахслараро муносабатларга ижодий ёндошмаса, коммуниактив қобилиятини такомиллаштириб бормаса ўқувчилар уни "катта биродар", "консультант" сифатида аста-секин тан олмай қўйишади. Педагог ўзининг тарбиявий ишларини амалга оширишдаги етакчилик ролини йўқотиб, ўқувчилар ҳурматини енгил йўл билан қозонмоқчи бўлган бачкана шахсга айланиб қолиши мумкин.

3. Педагогик муомала – масофа услуби. Бундан тажрибали педагоглар ҳам, фаолиятини энди бошлаган ёш ўқитувчилар ҳам фойдаланишига ҳаракат қилишлари мумкин. Ўқитувчилар асосан педагогик талабга таянадилар: ўқувчилар олдига маълум тарбиявий мақсадларни қўйиб, уни бажарилиш жараёнини кузатиш, хатоларини тузатиш, баҳолаш билан машғул бўладилар. Бундай педагоглар ўқитаётган синфларда тарбиявий мақсадлар номигагина амалга оширилади, тарбиявий тадбирлар ўқувчиларда ҳатти-ҳаракат мотивлари, ривожланиш эҳтиёжларини шакллантирмайди. Нари борса, синф ўқувчилари ахлоқий билимларни узлаштириб олишлари мумкин. Лекин бу хил билимлар амалиётда кам қўлланилади.
4. Қўрқувга асосланган услуб. Бундан одатда ёш, тажрибасиз ўқитувчилар фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Ушбу услуб асосан тақиқлашга таянади. Болалар фаоллиги, ташаббускорлиги инкор этилади. Бу услуб мактаб ислоҳоти манфаатларига мутлақо мос эмас.
5. Устамонлиқ қилишга ҳаракат қилиши услуби. Уни одатда маълум билимларга эга бўлмаган, педагог сифатида узига ишончи йўқ, синфда ўқувчилар коллективини бошқара олишга кўзи етмаган айрим ўқитувчилар қўллашга ҳаракат қиладилар. Аммо ўқувчилар эртами-кечми бу

пайрангбозликнинг охирига етадилар. Бунинг олди олинмаса синфда тарбиявий ишларга жиддий нутур етиши мумкин. Уқувчилар ҳурматини қозонишга интилиш педагогик мақсад бўлибгина қолмай, балки тарбия мақсадларини амалга ошириш воситаси ҳамдир.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, биринчи ва иккинчи педагогик услублар тарбиявий фаолиятда яхши самара беради; учинчи, туртинчи ва бешинчи педагогик услублардан педагоглар иложи борича ўзларини ҳалос қилишлари керак.

Ўқитувчининг талабаларга таъсир ўтказиш самараси унинг принципааллиги ва талабчанлиги ўз аксини топади. Бундан ташқари у ўзига, ҳам ўта талабчан бўлмоғи, шахсий намунаси билан табиий равишда обрў, эътибор қозонмоғи лозим.

Муомала жараёнида ва ҳамкорлик фаолиятида ўқитувчининг талабаларга таъсир ўтказиш натижасида уларда:

- ўз-ўзини ва ўзгаларни ҳурмат қилиш;
- ўз-ўзини ва бошқалар фаолияти, хулқини баҳолаш;
- ўз-ўзини назорат ва ўзгаларни назорат қилиш;
- ўз-ўзини бошқариш (ҳам билиш фаолиятида, ҳам хулқ атворда);
- ўз-ўзини такомиллаштириш ва янги фазилатларни эгаллаш шаклланади.

Дўстона муомала талаба билан ўқитувчи ўртасидаги билимларни пухта ўзлаштиришни таъминлайди ва мукаммал шахсий фазилатларни таркиб топтиришга хизмат қилади. Педагогик жараёнда содир бўладиган муомала одоби муаллимнинг ахлоқий маданияти, тарбияланганлик даражаси акс этади. Муаллимнинг педагогик касб эгаси сифатида ўзига ўз касбига, ўқувчиларга бўлган муносабати унинг мулоқотида яққол намоён бўлиши мумкин.

Педагогик жараёндаги алоқалар тизимида ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги муомала – муносабатлар катта ўрин эгаллайди. Бу жараёнда бола инсоният асрлар давомида тўпланган билимларни ахлоқий тажрибани эгаллаб олади. Муаллимлик

педагогик жараёнда етакчи кишидир. Унга ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш вазифаси юклатилган. Шунинг учун ҳам ўқитувчига, унинг ахлоқий сифатлари хулқига, ўқувчилар билан муомаласига нисбатан алоҳида, юксак талаблар қўйилади. Муаллим ҳаётта эндигина кириб келаётган баркамол шахс сифатида шаклланаётган инсонлар ёш болалар билан мулоқотда бўлади.

Болалар таълим тарбия жараёнида умуминсоний ва миллий ахлоқ нормаларини ўзлаштиради. Ўқувчи муомала одобини асосан ўқитувчи тимсолида англаб олади. Педагоглар жамоасида ўқитувчилар ўртасидаги муомала муносабатлар инсонпарварлик, ихтиёрийлик тамойилларига асосланади. Улар одатда икки хил бўлиб бири расмий, иккинчиси норасмий муомала дейилади. Расмий муомала муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, директив ҳужжатларига асосланади. Норасмий муомала педагогик этиканинг қонунларига (ўқитувчи одобининг) асосланади ва жамоанинг ҳар бир аъзоси томонидан ихтиёрий равишда бажарилади. Муомала одоби психологик қонуниятлар, одоб нормалари, қоидалари, талаблари педагоглар жамоасининг фикри асосида бошқарилади. Ёшларга таълим-тарбия бериш бир кишининг иши эмас, унинг педагоглар жамоаси бажаради. Таълим тарбиядан кўзда тутилган мақсадга эришиш учун мактаб, ўқув юртининг бутун жамоаси, ҳамма ўқитувчилар – бирлашиб ҳаракат қилишлари лозим. Ҳар бир муаллимнинг ҳатти-ҳаракати, хулқи, муомаласи педагоглар жамоасининг мақсади талабларига мос бўлмоғи керак. Жамоанинг айрим ўқитувчига таъсири педагоглар жамоасида шаклланган муомала одоби, муносабатларига боглиқ. Ҳар бир боланинг тарбияси учун масъулиятнинг бирлиги педагоглар жамоасининг ўқувчига нисбатан талаблари ҳам бир хил бўлишини тақозо этади. Бу ўқитувчи одобининг қонуниятларидан биридир. Дарсда ўқувчиларнинг интизоми педагогик жамоадаги муомала одоби, ахлоқий муносабатлар даражасини кўрсатади. Мактабда ўқув интизомини сақлаш бугун педагоглар жамоасининг иши. Педагоглар жамоасида ўзаро ёрдам ва ишончнинг мавжудлиги муомала одобиға риоя қилиш педагоглар жамоасининг

мақсадга ўқитувчиларнинг ахлоқий савиясига боғлиқ. Педагоглар жамоасида ўзаро муомала муносабатлар коллегиялик ва яқка бошчилиққа, интизомни соқлашга асосланади. Педагогик жамоада соғлом ақлий руҳий муҳит мавжуд бўлса, ахлоқий норма ва йўл-йўриқлар бажарилибгина қолмасдан балки улар ҳар бир муаллимнинг эътиқодига одатига айланади. Педагоглар жамоасининг шахс ва коллектив учун фойдали ишларига асосланган таъсир натижасида муаллимнинг маънавий қиёфасида чуқур сифат ўзгаришлари содир бўлади. Ижтимоий бурчни тўғри англаш, ҳуқуқни тўғри баҳолай олиш одатда шаклланади, жамоада ўзаро муомала яхшиланади. Педагоглар жамоасидаги муомала муносабатлар бу оддий дўстлик ва қўшничилик эмас, балки умумий иш учун жавобгар жамоа аъзоларининг масъулиятли боғланишларидир.

Педагоглар жамоасида ижодкорлик муҳити муомала одобини шакллантиришнинг муҳим шартидир. Муомала одобининг шаклланишида жамоат ташкилотларининг роли каттадир. Улар муаллимнинг обрусини ошириш жамоат ишларида фаол қатнаштириш йўли билан ўқитувчининг ахлоқий ва педагогик маданияти, масъулиятини оширишга кўмаклашади. Муаллим ҳар бир сўзини уйлаб гапириши, бошқаларнинг, касбдошларининг сўзи, фикри, мулоҳазаларини тинглаб билиш ҳам педагогик жамоада ўзаро муомала муносабатларини яхшилашга хизмат қилади.

Педагогнинг тўғри йўли. Агар ўқитувчи ўқувчиларга нисбатан муайян ҳолатда турсагина (бу ҳолат уларнинг ёшига қараб турлича бўлади) педагогик таъсир кўрсатишни муваффақиятли амалга ошира олади. Мазкур ҳолат ўқувчилар билан муомала соҳасида ўқитувчининг асосий йўл-йўригидан иборат бўлиб, у ўқувчиларнинг психологик ва ёш хусусиятларига монанд бўлади. Ўқувчилар ёшига мувофиқ равишда ўқитувчи ҳолати (тўғри йўли) нинг ўзгариш мезони - бу ўқувчилар жамоасига нисбатан ташқи ҳолатдан маълум даражада ички ҳолатга ўтиш, ўқувчиларга бевосита таъсир кўрсатишнинг

камайиши ва бевсита таъсирнинг ортиши жамоани бошқариш вазифаларининг бир қисмини ўқувчиларни ўз-ўзини бошқариш органларига бериш, ҳар бир бола шахсининг ички оламига кўпроқ таъсир кўрсатишига ўтишдир.

Турли ёшдаги ўқувчиларнинг муомаласига таъсир кўрсатиш субъекти бўлган ўқитувчи тутган йўлнинг умумлаштирилган тавсифини қуйидагича тасаввур қилиш мумкин. Қўйи синфларда ўқитувчи ташкилотчи

бўлиб майдонга чиқади. (Тузувчи, таъсис этувчи). Педагогнинг кичик ёшдаги ўқувчилар ҳаётига таъсир кўрсатишининг асосий мазмуни уни ташкил этиш зарурати билан белгиланади.

Кичик ёшдаги ўқувчилар жамоаларида талабчан ва қувноқ тарбиячи бўла оладиган болаларнинг фаол ижодкорлик билан тула ҳаётини ташкил этиб, улар орасида ўзаро хайрихоҳлик, тамхурлик вазиятини, завқли вазиятни вужудга келтира оладиган тарбиячилар катта обрў - эътибор қозонадилар. Болалар катта ёшдаги бундай кишиларни ўз дўстлари деб қабул қилишга майилдирлар. Бу энг яхши муносабат бўлиб, у тарбиячининг ташкилий вазифаларни ҳал этишини осонлаштиради.

Ўсмирлар ўқийдиган синфларда ўқитувчининг ҳолати раҳбар деган сўз билан ифодаланиши мумкин. У кўрсатувчи, мураббий, бошловчи, сифатида иш кўради. Педагогларнинг ўсмирларга таъсир кўрсатилишининг асосий мазмуни уларнинг фаолиятига раҳбарлик қилиш зарурати билан белгиланади, бу фаолият ўз-ўзини ташкил қилишнинг кўпроу улүшини ўзига қамраб олади. Бу эса ўқитувчининг таълим-тарбия жараёнининг раҳбари сифатида ўқувчиларга қўядиган талаблари мазмунини белгилаб беради. Ўсмирлар педагогик талабларни онгли ва сидқидилдан бажаришлари учун талаб мавзусига нисбатан ўқитувчи ва ўқувчининг бир хил йўл тутishi зарурдир, у билиш нуқтаи-назаридан қизиқарли бўлиши ёки амалий жихатдан фойдали бўлиши зарур, ёхуд жамоа фаолият жараёнини қўлайлаштириш учун зарурдир, акс-ҳолда талаб самарасиз бўлиб қолади.

Катта ёшдаги ўсмирларга нисбатан ўқитувчи ҳомий ёки тарбиячи ҳолатида туради. Бундай ҳолат шуни тақозо қиладики, ўқитувчи фаолиятининг шундай соҳаларида, яъни бевосита аралашув кам самара берадиган соҳаларда ўқувчиларнинг узаро ҳаракатларига алоҳида эътибор бериш лозим, бу эса педагогдан катта ёшдаги ўсмирларга ўзига хос ҳомийлик қилишни талаб этади. Бу аввало уларнинг бу соҳадаги аҳволи яхши бўлиши ҳақида бевосита гамхурликни ўз ичига олади. Шу муносабати билан ўқитувчиларнинг ўқувчилар билан муносабати характери кўп жиҳатдан педагогларнинг катта ёшдаги ўсмирларнинг ўзига хос бўлган катта бўлишга интилишдан иборат ёш хусусиятини қанчалик ҳисобга олишига боғлиқ.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг катта бўлиб қолганлигини эътироф этишмагач, уларнинг бир қисми ўқитувчилар билан ўзларининг чинакам қиёфаларини яшириб муомала қила бошлайдилар. Улар баъзан ўқитувчиларга маъқул тарзда ўзларини тутишга интиладилар. Шундай қилиб, тарбияланувчиларда мослашувчанлик ва носамимийлик каби хусусиятлар шаклланиши учун замин яратилади. Бу эса ўқитувчининг ўқувчиларга таъсирини қийинлаштиради, уларни тўлқинлантираётган муомалаларни ҳал қилишга ёрдам кўрсатиш, яъни ҳомийлик позициясини рўёбга чиқариш имкониятидан маҳрум этади.

Юқори синфларда ўқитувчининг ҳолати консултант, яъни муайян соҳада маслаҳатлар берувчи мутахассис сўзи билан ифодаланиши мумкин. Ўқувчиларга таъсир кўрсатиш мазмуни ўқитувчи уларнинг фаолияти билан боғлиқ равишда берадиган тавсиялар билан белгиланади.

Ўқитувчи билан ўқувчи объектив равишда турли авлод вакиллари ҳисобланадилар. Ҳар бир янги авлод олдинги авлодларга нисбатан бир мунча янги шароитда ҳаётга кириб келади. Ўқувчиларнинг ўзлари ҳам авлоддан-авлодга ўзгариб борадилар. Бунинг оқибатида ҳар бир янги авлод ота меросини пассив равишда эмас, балки фаол равишда ўзлаштирадилар. Бу ўзгартириш катта авлодлар билан доимий мулоқотда бўлгандек

содир бўлади. Ўқитувчи юқори синф ўқувчилари билан мулоқот йўли билан муомала қилганда утмиш гоаяий меросининг муҳим аҳамиятини тасдиқлаб бориши лозим. Бундай ҳолда у кенг муаммолар бўйича маслаҳатчи бўлиб қолади ва юқори синф ўқувчиларига самарали таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади.

Ишонтириш ва маъқул қилиш. Ишонтириш фақат ўқитувчи билан мулоқотга эмас балки бошқа ҳолларда ҳам ўқувчига таъсир қилади. (Уртача қобилиятли, секинлик билан иш қилувчи ўқувчи борган сари ёмон ўзлаштирадиган бўла боради. Ўқитувчининг "Нима учун ўзлаштирамаяпсан?" деган саволига "Менинг каллам ишламайди", деб жавоб беради. Суҳбатдан аниқ бўлади-ки, уйда вазифа бажарганда бувиси ёнида утирган ва унинг секин ҳаракатланиши ва сскин фикрлашидан зерикаиб "Сенинг калланг ишламайди", деган экан. Бола бу фикрга ўзини ишонтириб ёмон ўзлаштира бошлаган.

Ишонтириш ижобий ва салбий бўлиши мумкин. Ўқитувчи ўқувчида ижобий ҳолат - уй вазифаси тайёрлашга шаклланишини хоҳлайди. Унинг кўзига ифодали қараб, ҳукмрон товушда дейди: "Сен яхши ўқишни хоҳлайсан ва ўқий оласан. Бугун соат 3да дарс тайёрлашга утирасан".

Шахс ривожланишига ўз-ўзини ишонтиришнинг ўрни муҳимдир. Ўз-ўзини ишонтиришнинг юксак даражасини биз йоглар фаолиятида куришимиз мумкин.

Ўқувчи ўз камчилигини билиб, уни туғрилашга киришишини кўрсак ўз-ўзини ишонтирди деб биламиз. Баъзан эса салбий ҳолатлар, сифатларга ўз-ўзини ишонтириш ҳам бўлади.

Ўз-ўзини ишонтириш тарбиявий мақсадларда қўллаш фақат етарли даражада ривожланган шахсда қўллаш мумкин.

Ишонувчанлик - бу кишининг ўз хулқини бошқа киши ёки кишилар гуруҳи талаби билан ўзгариши.

Ишонувчанлик - нерв системасининг нормал ҳолати. Лекин унинг акс этиши турли ҳолларда турлича У ёшга (ёшроқда юқорироқ), жинсга (аёлларда ишонувчанлик), интеллектга (маълумот олиниши билан инонувчанлик пасаяди), соғлиқ ҳолатига

(чарчаганда, касалликдан сўнг ишонувчанлик юқори бўлади) ва бошқа омилларга боғлиқ. Бундан ташқари ишонтирувчи шахснинг роли ҳам муҳим.

Ўқувчилар билан муомала одоби. Педагогик жараёндаги алоқалар тизимида ўқитувчи билан ўқувчи муомала-муносабатлар катта ўрин эгаллайди. Бу жараёнда бола инсоният асрлар давомида тўплаган билимларни, ахлоқий тажрибани эгаллаб олади. Муаллим педагогик жараёнда еткази кишидир. Унга ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш вазифаси юклатилган. Шунинг учун ҳам ўқитувчига нисбатан алоҳида, юксак талаблар қўйилади.

Муаллим ҳаётта эндигина кириб келаётган, баркамол шахс сифатида шаклланаётган инсонлар – ёш болалар билан мулоқотда бўлади. Болалар таълим-тарбия жараёнида умуминсоний ва миллий ахлоқ нормаларини (мезонларини) ўзлаштиради. Ўқувчи муомала одобини асосан ўқитувчи тимсолида англаб олади. Севимли муаллим бола учун бир умр идеал, ибрат, намуна бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Республикамиз ўқитувчилари орасида ўз ишининг устаси, Халқ ўқитувчиси, Хизмат кўрсатган ўқитувчи деб тан олинган, ота-оналар, ёшлар эъзозлаб Устоз деб атайдиган муътабар инсонлар кўплаб топилади. Улар педагогик ишда фидойилик кўрсатиб, муаллимлик бурчини юксак даражада бажариб, болаларга билим бериб, улар қалбига ҳалоллик, гўзаллик, ҳақиқат, одоб ахлоқ нурини сингдира олганликлари, хушмуомала бўлганлари учун ҳам бундай обрў ва ҳурматга эришганлар.

Афсуски, ҳамма муаллимлар ҳақида ҳам шундай деб бўлмайди. Узининг дағал муомаласи билан боланинг кўнглини ўқишдан совутиб, дилини ўринсиз рапжитадиганлари ҳам учраб туради. Педагогик тажрибада бунга мисоллар кўплаб топилади. Бундайлар ёшлар тарбиясига, уларнинг ахлоқига салбий таъсир этадилар. Тарбиявий ишларга тузатиш қийин бўлган даражада зисн етказадилар.

Баркамол, ижодкор шахсни шакллантиришга, тарбиялашга доир ахлоқий нормалар педагогик этикада ифодаланган.

Тарбияланувчига ижобий таъсир ўтказиш шартларидан бири болага бўлган ишонч билан унга нисбатан қўйилаётган талабларнинг бирлигидадир. Бу ҳолида педагогик амалиётда кул марта синовдан ўтган ва ўзини оқлаган. Муаллимлар, талабалар билан ўтказилган суҳбат натижалари шундан далолат берадики, мактабда ҳушмуомала ўқитувчилар билан бир қаторда болаларга ҳудуд-беҳудадан дуқ уриб, бақириб муомала қиладиган муаллимлар ҳам учрайди. Бундай муомала жамиятда қабул қилинган умуминсоний ва миллий ахлоқий нормаларга тўғри келмайди. Бундай ўқитувчилар болалар орасида обрў орттира олмайдилар.

Педагогик жараён, тарбия жараёни, одамларнинг табиати шу даражада мураккабки, муаллим баъзан истаса-истамаса қўполлик қилишга «мажбур» бўлади, ўқувчи муаллимнинг ўринли талабларини бажармаётган пайтларида у ўзини тутолмай қолади. Муаллим ўз талабларини, ҳатто қўполлик ҳолатини ҳам, болага яхшилик қиляпман деб ҳисоблайди, чунки бу ишни болага билим бериш, уни тўғри йўлга солиш, яхши одам қилиб тарбиялаш учун қиладиганига ишонади. Саъдий Шерозийнинг «Ғулистон» (Тошкент, 1968) асарининг "Тарбиянинг таъсири баёни" бобидаги ҳикоятларда: Алишер Навоийнинг "Маҳбуб-ул-қулуб" асаридаги «Мударрислар тўғрисида», «Мактабдорлар тўғрисида»ги мақолатларида билдирилган мулоҳазалар бу фикримизга ҳамроҳандир.

Бундай ҳолатлар купинча тарбияси қийин бола билан муомала-муносабатлар жараёнларида содир бўлади. Шунинг ҳам унутмаслик лозимки, бундай бола одатда, носоглом оиладан чиқади. Бола оиладаги ёмон муҳитнинг қурбони бўлиши ҳам мумкин. Таҷрибали педагоглар тарбияси қийин бола билан ишлаш, муомала қилиш мураккаблигини, шу билан бирга улар инсоний меҳрга зор, ҳуш муомалага, эътиборга муҳтож эканлигини, бундайларга нисбатан сабр-тоқатли, бардошли, кечиримли бўлиш зарурлигини ҳам таъкидлайдилар.

Жисмоний жароҳат олган болани ўқиувчи жазоламаслигини ҳамма билади. Жисмоний тарбия муаллими оёғини жароҳатлаган

боладан югуриш мусобақасида қатнашишни талаб этмайди. Бола баъзан қалби, руҳи жароҳатланган ҳолда мактабга келиши мумкин. Таълим жараёнида буни ҳамма ўқитувчилар эътиборга оладими? Афсуски, йўқ. «Бола жавоб беришни хоҳламаяпти, дарс тайёрлашни истамаган» деб ҳисоблаб, ҳамма ўқувчиларга бир хил талаб қўйиш, бир хил муомала қилиш ҳоллари кўплаб учрайди. Баъзан боладан ҳатто у бажара олмайдиган ишлар ҳам талаб этилади. Айрим ўқитувчилар боланинг оиласидаги, ота-онасидаги нуқсонлари учун ҳам уни айблашга уринадилар.

Воқеий ҳикоят. Тўққизинчи синф ўқувчиси Карим бир куни дарсни тайёрламай келди. Муаллима унга «икки» баҳо қўйди. Оилада Карим онаси билан яшайди, отаси бошқага уйланиб кетган. Муаллима Каримга «ёмон» баҳо қўйгани етмагандек, унга зарда билан: "Отанг сизларни бекорга ташлаб кетмаганга ўхшайди, бундай боладан қочиб қутулишдан бошқа чора йўқ", - деб уни синфдан чиқариб юборди. Муаллимнинг бу муомаласи ўқувчини таҳқирлаш билан бирга синфдаги бошқа ўқувчиларнинг ҳам норозилигига, низо келиб чиқишига сабаб бўлди.

Талабчанлик ўқитувчи одобининг нормаларидан бири ҳисобланади. Ўқитувчининг болага қўяётган талаби адолатли бўлмоғи керак. Муаллимнинг талабчанлигида унинг бола шахсига чуқур ишончи ифодаланади. Бу инсонийликнинг намоён бўлиши, яъни ривожланаётган бола шахси тўғрисида, ўзига ва жамиятга фойда келтира оладиган баркамол кишини тарбиялаш тўғрисидаги гамхўрликдир. Одатда, болалар мурасасозлик ва олифтагарчиликни - бетайинлик, ўта мурувватни - маъсулиятсизлик, принципсизлик деб тушунадилар. Аксинча яхши ният билан қилинган оқилона талабчанлик - қаттиққўл муаллимга боланинг ҳурмати ва миннатдорлигини оширади.

Воқеий ҳикоят. Тўлқин мактабда қуйи синфларда паст баҳолар олиб ўқирди. Саккизинчи синфга ўтганида физика ўқитувчиси Д. Ш. жуда талабчан, ҳеч кимни эркалатиб қўймайдиган киши бўлиб чиқди. Муаллим уни доскага чиқаради.

Тулқин физикага доир масалани еча олмайди. Уқитувчи унга бошқа масалани беради ва уша бошлаган усули билан ечишни айтади.

Ниҳоят у масалани тўғри ечади. Уқитувчи: «Менинг фикримча Тулқин, сен учун бу оддий масала. Сен мураккаброқ масалаларни ҳам еча оласан, фақат, кўпроқ ишлаш керак» дейди. Мактабни битиргач, техника университетига ўқишга кирди. Муҳандислик касбини эгаллади. Бир куни Тулқин ўқувчилик йилларини эслаб бундай деди: «Физика ўқитувчимиз қаттиққўл, талабчан эди. У бизни бошқа фанларга қараганда физикани кўпроқ ўқишга мажбур этарди. Биз унинг айтганларини бажарар эдик, чунки у яхши одам, ҳатто дўстимиз эди».

Уқитувчи аввало, ўзига талабчан бўлмоғи керак, шундагина болага нисбатан қўяётган талаблари ўринли, самарали бўлади. Акс ҳолда унинг «талабчанлиги» боланинг гашини келтириш ва ўқувчилар уни бажармасликлари мумкин. Болага бирор топшириқ бераётганда у ўқувчининг кучига мослиги, бола уни бемалол бажара олишига муаллимнинг ишончи комил бўлсин. Бола олдида қўйиладиган талаблар, унга берилаётган вазифалар секин-аста мураккаблаштирила бориши, ўқувчиларнинг қобилияти, индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб табақалаштириши лозим.

Муаллим ҳар қанча ҳушёр, эҳтиёткор бўлса ҳам синфдаги ҳамма болаларнинг руҳий ҳолатини, изтиробларини билмаслиги мумкин. Бу ишда муаллим синф болалар жамоасининг кўмагига гаянмоғи лозим. Синф жамоаси бошига ташвиш тушган боланинг ҳолидан хабардор, унга ҳамдард бўлишига эришмоқ керак. Шунда муаллим билан ўқувчи ўртасидаги муомала натижасида содир бўладиган айрим хатоларнинг олдини олиш имкони туғилади.

Боланинг руҳий ҳолатини тушуниш, синфдошларида унга нисбатан хайрихоҳлик, ғамхўрлик хис - туйғусини уйғотиш ўқитувчининг юксак педагогик, охлоқий маданиятидан далолат беради. Одобли, маданиятли муаллим болалар билан қўпол муомала қилмайди, ўқувчининг «сирини» ошкор этмайди, унинг устидан кулиб, қалбини жараҳатламайди. Аксинча, фикр-мулоҳазаси қотиб қолган, болаларнинг қалби, эҳтиёж ва қизиқишларини инобатга

олмайдиган, ҳамманинг хулқини бир хил қолипда баҳолайдиган муаллим кўпинча педагогик муомала одоби нормаларини бузади, болалар орасида обрў ҳам ололмайди. Бундай муаллим одадга, агар бола мўмин-қобил бўлса, уни манман, таккабур деб ҳисоблайди. Қобилиятли, лекин шўх болаларни хуш кўрмайди, натижада ўқитувчига ҳурматсизлик, конфликт можаролар келиб чиқади.

Бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда ахлоқий тарбия жараёнига хос қарама-қаршиликлар манфаатдорлик, ахлоқий-руҳий омилар, шунингдек, муҳит таъсирида содир бўлиши мумкин. Бундай факторлар қаторига қуйидагилар киради:

- бола тарбияланаётган муҳитдаги ахлоқий тажриба, хулқий одатлар жамиятда қабул қилинган умуминсоний, миллий ахлоқ мезонларларига мос келмаслиги;
- болада илгари шаклланган қизиқиш ва истаклар ахлоқий тарбиянинг мақсадига тўғри келмаслиги;
- боланинг иродаси, ўзини тута билиш даражаси билан тарбиячи-ўқитувчининг талаблари бир-бирига мос келмаслиги;
- боланинг жамоада ўз ўрнини топишга бўлган интилиши билан ўз манфаатларини жамоанинг манфаатларига бўйсундириш зарурлигини бир-бирига мос келмаслиги;
- тарбиячи, ўқитувчининг педагогик, ахлоқий маданият даражаси ўқитувчиларни ахлоқий тарбиялаш соҳасида кун тартибига қўйилаётган вазифалар, талабларга мос келмаслиги.

Бу қарама - қаршиликлар объектив ёки субъектив ҳарактерга эга бўлиши мумкин. Тарбия жараёнида улар субъективликдан объективликка ўтиши ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ота-оналарнинг ахлоқий маданият даражаси субъектив фактор ҳисобланса ҳам у бола учун объективлик ҳарактерига эга, чунки ота билан онани танлаб олиш мумкин эмас.

Субъектив қарама - қаршиликлар ҳам, объектив қарама-қаршиликлар ҳам жиддийлашиб, низолар чиқишига олиб келиши мумкин. Бурч билан истак ўртасидаги, зарурат билан эркинлик ўртасидаги объектив қарама - қаршиликлар натижасида юзага келадиган низоларни, келишмовчиликларни бартараф этиш,

кўпинча, ривожланиш усулига айланади. Бундай конфликтларни ижобий ҳал қилиш натижасида шахс ўз тажрибасида жамият ўртага қўяётган ахлоқий талабларни жамоатчилик ва ўқитувчи таъсирида англаб олади.

Объектив қарама – қаршиликлар натижасида вужудга келган конфликтларни оқилона баргараф этиш ўқитувчининг педагогик маданиятига, муомала одобига, танланган воситаларининг тўғрилигига боғлиқ. Субъектив сабабларга кўра пайдо бўлиб, жанжалларга олиб келган қарама – қаршиликлар салбий натижалар беради, ўқитувчига нисбатан ишончсизлик тугдиради, ўқитувчи билан болалар ўртасида руҳий тўсиқлар ҳосил қилади.

Педагогик ахлоқ нормаларига амал қилишда муаллим одоб-муомала қоидаларини бузмаслиги, шу билан бирга муаллимнинг ҳулқи ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини ҳам тартибга солиб бориши ҳақида ғамхўрлик қилмоқ керак.

Ўқитувчи боланинг имкониятларини, қобилиятини ҳисобга олган тақдирдагина ундаги камчиликларни баргараф эта олади, унинг педагогик талабларини бола бажариши мумкин. Муаллимнинг талаблари боланинг имконият даражасидан паст бўлса, ундаги қобилиятларнинг ривожланишига тўсқинлик қилади: агар муаллимнинг талаблари боланинг қобилияти ва имкониятларидан ортиқ бўлса, болада ўз кучига ишонмаслик, ишдан узини четта олиш ҳис-туйғусини пайдо қилади. Муаллимнинг қаттиққўллиги ва талабчанлиги ахлоқий тарбиянинг бошқа воситалари билан бирга олиб борилиши керак.

Бола ҳаракат қиладиган ҳаётий вазиятларни, кутилмаган ҳолатларни оддиндан аниқлаш жуда қийин. Болаларни хатолардан мутлақо сақлаб қолиш ҳам муаммо. Муаллимнинг вазифаси ўқувчига ўз хатти-ҳаракатларининг натижасини кўз олдига келтира билишни ва ўз ҳулқи учун масъул эканлигини тушунтириш, англаштирдан иборат. Бу муаллимнинг дам олиш пайтларида ҳам, ўқишдан ташқари вақтларда ҳам ўқувчилар билан ўзаро муомала одобида маълум ахлоқий нормаларга риоя қилишни талаб этади.

Педагоглар жамоасида муомала одоби. Педагоглар жамоасида ўқитувчилар уртасидага муомала, муносабатлар инсонпарварлик, демократиклик, ихтиёрийлик тамойилларига асосланади. Улар одатда, икки хил бўлиб, бири – расмий, иккинчиси – норасмий муомала дейилади. Расмий муомала, муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, директив ҳужжатларига асосланади. Норасмий муомала педагогик этиканинг (ўқитувчи одобининг) қонуниятларига асосланади ва жамоанинг ҳар бир аъзоси томонидан ихтиёрий равишда бажарилади. Муомала одоби психологик қонуниятлар, одоб нормалари, қоидалари, талаблари педагоглар жамоасининг фикри асосида бошқарилади.

Ёшларга таълим-тарбия бериш – бир кишининг иши эмас, уни педагоглар жамоаси бажаради. Ёлғиз ўқитувчи ҳар қанча уринса ҳам, қобилиятли, тиришқоқ, ишчан бўлса ҳам бир ўзи кўзланган педагогик мақсадларига эришиб бўлмайди. Мактаб олдида қўйилган вазифаларни самарали ҳал эта олмайди. Таълим – тарбиядан кўзда тутилган мақсадга эришиш учун мактаб, ўқув юртининг бутун жамоаси, ҳамма ўқитувчилар бирлашиб ҳаракат қилишлари лозим. Ҳар бир муаллимнинг хатти-ҳаракати, ҳуқи, муомаласи педагоглар жамоасининг мақсади, талабларига мос бўлмоғи керак. Тажриба шуни кўрсатадики, жамоанинг ўқувчига таъсири педагоглар жамоасида шаклланган муомала одоби, муносабатларига боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси мактабларида ёшларни баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш, улар онгига умуминсоний ва миллий-маданий, маънавий, ахлоқий қадриятларни сингдириш талаб этилади. Бу ўз навбатида педагоглар жамоасидан ҳар бир боланинг тарбияси учун юксак масъулиятни, болага нисбатан бир хил талаблар қўйиб, биргаликда тарбиявий таъсир ўтказишни тақоза этади. Ўқитувчи одобиде муаллимлар ўзаро муомал муносабатларида амал қилишлари зарур бўлган ахлоқий талаблар ишлаб чиқилган.

Дарсда ўқувчиларнинг интизومي педагогик жамоадаги муомала одоби, ахлоқий муносабатлар даражасини кўрсатади. Мактабда ўқув интизомини сақлаш бутун педагоглар жамоасини иши. Педагогик амалиётда эса ҳар бир муаллим ўқув интизомини сақлаш учун ўзича йўл тутди: баъзилар – дарсни жонли, қизиқarli ташкил этиш билан: баъзилар эса "икки" баҳо қўйиш, қаттиққўллик билан дарс жараёнида тартиб интизомни таъминлашга интиладилар. Болага дўқ – пўписа қилиш, бақириш, ҳулқига ёмон баҳо қўйиш билан уни вақтинча тийиш мумкин, лекин бу, онгли интизомни тарбиялаш усули эмас ва педагогик одоб талабларига тўғри келмайди.

Педагоглар жамоаси маълум талаблар қўйиш, фаолиятига ахлоқий баҳо бериш йўли билан ўқитувчининг хатти-ҳаракатларини йўналтириб, ўзгартириб, тўғрилаб беради. Педагогик жараёнда муаллимнинг эркин бўлиши билан бирга интизомга онгли равишда риоя қилиши, ижодкорлик билан бўйсунishi бирга олиб борилган тақдирдагина педагоглар жамоасининг фикрини, ахлоқий талабларини муаллим ихтиёрий равишда бажаради. Бундай муҳит ўқитувчида ўз кучига ишонч туйғусини ўстиради.

Педагоглар жамоасида ўзаро ёрдам ва ишончнинг мавжудлиги муомала одобига амал қилишнинг муҳим шартларидан биридир. Ўзаро ёрдам ва бир-бирига ишонч педагогик, методик адабиётлардан билиб олган янгиликларни ўзаро баҳам кўриш, тажриба алмашиш кабиларда яққол намаён бўлади. Киши бир сўм пулини шериги билан баҳам кўрса, унинг чўнтагидаги пул миқдори камаяди. Лекин киши ўзидаги билимни бошқага ургатса, билимлар сони кўпаяди, ургатган кишининг билими камайиб қолмайди, аксинча мустаҳкамланади. Педагоглар жамоасида янги гоёлар, билимларни ўзаро алмашиш муомала одобининг қонун-қондаси даражасига кўтарилиши ҳар бир муаллим бунга ўз хоҳиши, қалб амри билан бажариши ҳамма учун фойдалидир. Муомала одобига риоя қилиш педагоглар жамоасининг мақсадига, ўқитувчиларнинг ахлоқий савиясига боғлиқ.

Ота-оналар билан муомала одоби. Мактабда таълим-тарбия ишларининг самарадорлиги фақат ўқитувчининг тайёргарлиги, маънавий қиёфаси ва ўз вазифасини қандай бажаришигагина боғлиқ бўлиб қолмасдан, бола яшайдиган муҳит ва оиланинг таъсирига ҳам борлигидир. Оила болани ахлоқий тарбиялаш, унинг маънавий - ахлоқий йўналишларини шакллантиришнинг муҳим омилидир. Оила бола тарбия оладиган энг биринчи жамоа бўлиб, бола унда ахлоқий қоидалар. Урф - одатларни билиб олади, дастлабки ахлоқий тажриба орттиради.

Ҳар бир инсон ёшликда она қўлида тарбия олади. Она алласи билан бирга бола қалбига она муҳаббати сингади ва онанинг эркалатишлари бир умр ёдда қолади, оилада бола яхши билан ёмоннинг фарқини ажратишни ўрганади. Оила тарбияси орқали бола онгада умуминсоний ва миллий қадриятлар, яшайдан мақсад ҳақида дастлабки тасаввурлар ҳосил бўлади. Оилада шахснинг ижтимоий фазилатлари таркиб топади. Бола мактабга қадам қўйганда яхши ва ёмон нарсалар ҳақида тасаввурга эга бўлади. Ўқитувчи болада қандай ахлоқий тушунчалар мавжудлигини ва бу тушунчалар, ахлоқий фазилатлар қандай шароитда шаклланганлигини ҳам билмоғи керак. Шунинг учун ҳам муаллим ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа боғлаб, болани тарбиялашда улар билан ҳамкорликни йўлга қўйиши лозим.

Болани мактабга, ўқишга қабул қилаётганда муаллим унинг ота - онаси билан танишади. Ўқитувчи билан ота - онанинг муомаласи, алоқалари ана шу танишувдан бошланади, муаллим билан ота - оналар ўртасида ахлоқий - педагогик муносабатлар бола мактабни битиргунча давом этади. Педагогик амалиёт шуни кўрсатадики, ўқитувчилар кўпинча тарбияси қийин болаларнинг ота - онаси билан алоқа ўрнатадилар. Муаллимнинг ота - онага эътибори кўнинча боланинг ёмон ҳулқи, салбий қилиқлари билан боғлиқ бўлади. Агар бола мўмин - қобил, одобли бўлса, айрим муаллимлар унинг ота - онаси, оиладаги тарбиясига деярли эътибор бермайди.

Тарбиянинг самарадорлиги купинча оила ва мактабнинг болага нисбатан бир хил талаб қўя билишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам педагогик ахлоққа ўқитувчи билан ота - оналарнинг ўзаро муносабатлари, муомаласи масаласига катта эътибор берилади, муаллим оила билан алоқа ва ҳамкорлик қилмасдан туриб болани ахлоқий тарбиялаш вазифасини бажара олмайди. Чунки мактаб оилада шаклланган ахлоқий фазилатларни мустаҳкамлаши ёки салбий сифатларни қайта тарбиялаши лозим бўлади.

Отаси ёки онасидан ажралган бола билан муаллимнинг ўзаро муомаласи, жиддий, нозик иш. Ота ёки онанинг вафот этиши болага огир тайгу, изтироб келтиради, бундай кулфатта қуниқиб бола учун жуда қийин кечади. Бундай болалар ўз дарди, ўз кайғуси билан овора, атрофда содир бўлаётган воқеалар, ҳодисаларга бефарқ қарайдиган бўлиб, яккаланиб қолади. Муаллим бундай болага гамхўр бўлиши, яхши муомала қилиши унинг руҳини кўтаради. Бундай пайтда муаллимнинг ўта расмий муомаласи яхши оқибатга олиб келмайди, боланинг иродасини бушаштириб, қийинчиликларга бардош беролмайдиган қилиб қўяди. Ярим етим болалар орасида шундайлари ҳам борки, булар отаси ёки онаси ташлаб кетганлардир. Энг ишонган ва яхши курган, энг яқин одамидан ажралиб қолган болага қўпол муомала қилиш уни ранжитади, қалбини жароҳатлайди. Кичкинагина ҳақсизликка ҳам чидай олмайдиган, ҳар бир нарсадан хавфсирайдиган, катталарнинг гапига қулоқ солмайдиган, қўрс, ўжар, ўзбошимча бўлиб қолади. Муаллимнинг ўта хушёрлик, эътибор билан туғри муомала қилиши натижасидагина уларда катталарга ишонч қўйгуси қайта тикланиши мумкин.

Воқеий ҳақоя. Карим бешинчи синфда иккинчи йилга қолдирилди. Янги синф раҳбари Ш. айрим ўқитувчилар ва боланинг ўқишига касал онаси эътибор бермай қўйганликларини аниқлади. Карим дарсларни мунтазам қолдирар, уй вазифаларини бажармас эди. Муаллима Каримнинг оиласига бориб, у ҳар кун ирталаб мактабга кетиши ва уйга кеч қайгишини билиб олди. Онаси эса касаллиги туфайли боласи нима иш билан

шугулланаётганини назорат этолмас эди. Бир куни синф раҳбари Каримнинг уйига эртароқ бориб, уни мактабга бирга олиб кетмоқчи бўлди. Дарс бошланишига ҳали бир соатдан кўпроқ вақт бўлишига қарамай Карим уйда йуқ эди. Каримлар оиласи яшайдиган туман қўргони унча катта бўлмаганлиги учун ўсмирлар кўпроқ борадиган бозорчага кириб ўтди. Не кўз билан кўрсинки. Карим дарвозадан кирган жойда шафтоли сотиб турган эди. Карим бир неча кундан бери бозорда мева сотаётгани маълум бўлди. Бу меваларни Карим шаҳар чеккасидаги жамоа ҳўжалигининг богидан ўтирлаб олиб келаётган бўлса керак, деб ўйлади синф раҳбари. Шанба куни синф раҳбарининг бир соатгина дарси бор эди. Мактабга боришдан олдин у яна бозорга йўл олди. Карим бозорда ҳам, уйда ҳам йуқ эди. Синф раҳбари жамоа ҳўжалигининг богига қараб юрди. Каримни кийимлари йиртилган, қўл - оёқлари кир, ифлос, йиглаган, ночор аҳволда учратди. Қоровул унинг қўлидан маҳкам ушлаб, исми, фамилияси кимлигини, қайси мактабда ўқишини суриштираётган экан. Қоровулхонада кичикроқ халтада Карим дарахтдан узиб олган олмалар турарди. Муаллимасини кўргач бола:

- Нега ҳадеб менинг орқамдан юрасиз, мендан нима истайсиз? - деб бақирди.
- Бу сизнинг болангизми? - қоровул муаллимадан сўради.
- Ҳа, менинг ўғлим, - деди синф раҳбари.
- Ўғлингиз учун товон тўлашингиз зарур.

Қоровул бундай пайтда ота - онага айтиш лозим бўлган гапларни айтди. Бу огир гапларни эшитганиданми, Каримга раҳми келибми ёки касал онасига раҳми келганиданми муаллиманинг кўзларига ёш келди.

Майли, узилган мевалар учун товонни тўлайман. У бошқа бундай қилмайди. Тўғрими, болам? - деб Каримга қаради. Бола ишониб - ишонмай муаллиманинг кўзларидаги ёшга ҳайратланиб қаради. Муаллима сумкачасидаи пул чиқариб узатди. Бу воқеа Каримга қаттиқ таъсир этди. Синф раҳбари боланинг қўлидан ушлаб, йўлда унга ҳеч нима демай, ўз уйига олиб борди.

ювинтирди, мактабга бирга боришди. Мактабда охирги дарс бўлаётган эди. Дарсдан сунг улар бирга боланинг уйига бордилар. Карим муаллимага «Бу воқеани онамга айтманг, мен бу ишни бошқа қилмайман», – деди. Дарҳақиқат, бу воқеа синф раҳбари билан ўқувчи орасида сир бўлиб қолди. Шундан буён кўп йиллар ўтди. Каримнинг онаси вафот этди. У мактабни битириб, қишлоқ хўжалик институтига ўқишга кирди. Синф раҳбарининг қилган муомаласи, яхшилиги бир умрга унинг ёдида қолди.

Ҳар бир болани яхши одам қилиб тарбиялашда муаллим ҳам, ота – она ҳам манфаатдор. Мақсад бирлиги ўқитувчини ота – оналар билан боғлаб туради.

Болани ёқтирса ҳам, ёқтирмаса ҳам ота – онаси билан алоқади бўлиш муаллимнинг вазифаси. Муаллимнинг ота – оналар орасидаги обрўси кўпинча ўқиувчининг фикри, мулоҳазалари асосида шаклланади. Ваҳоланки, боланинг фикри хато бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, муаллимнинг ота – оналар тўғрисидаги фикри ҳам боланинг сувраги ва сийратидан олган таассуротларига асосланади.

Ўқитувчи одоби муаллимда ҳам, ота – онада ҳам хато фикр, нотўғри таассурот қолдирмаслигини тақозо қилади.

Бу принципга аввало муаллим амал қилиши лозим, чунки у педагог – тарбиячи сифатида узини туғиши, мабодо ота – оналарнинг у ҳақидаги бирор фикри хатолигини сезса ҳам, майда – чуйда ўткинчи гапларга берилиб кетмаслиги зарур. Муаллим кўнглида кек сақлаши бола билан муомаласида ахлоқ қоидаларининг бузилишига сабаб бўлади.

Муаллимнинг ота – оналар билан тўғри муомала қила олиши мураккаб, нозик иш. Чунки ҳозирги ота – оналарнинг кўпчилиги урта ёки олий маълумотли кишилар, улар вақтли матбуот, телевидение, радио ороқали кўпгина педагогик ахборотларни билиб оладилар. Мулкчилик муносабатларининг ўзгариши ҳам муомала одобига таъсир этади. Бу ҳол муаллимдан юксак педагогик маданиятга бўлишини тақозо қилади.

Турли сабабларга кўра боланинг бир мактабдан иккинчисига ўтиб ўқиш ҳоллари педагогик амалиётда учраб туради. Ўқувчи болаларнинг янги жамоасига қўшилиб кетганича анча вақт утади. Бу даврда содир бўладиган воқеалар ўқитувчи билан ота - оналарнинг муомала, муносабатларига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Воқеий ҳикоя. Бошланғич мактабни аълочилар қаторида битирган Шаҳло бешинчи синфда ўқишни бошқа шаҳардаги мактабда давом эттирди. Шаҳлонинг кундалик дафтарида математикадан нуқул «уч» баҳолар пайдо бўлаётгани ота - онасини ташвишга солиб қўйди. Шаҳло бир ҳафта дарсга бора олмаган кунлари ўтилган мавзуларни билмаслиги бунга сабаб бўлган, муаллимга эса бу гапни айтишга чучиётган экан. Шаҳлонинг онаси мактабга бориб, синф раҳбари билан маслаҳатлашди. Эртаси кун математика ўқитувчиси: «Ўйингда меннинг ҳақимда ҳар хил бўлмагур гапларни тарқатибсан», - деб Шаҳлога гапирди. Онасининг математика ўқитувчиси билан учрашуви ҳам дилсиёҳлик билан гутади.

- Қизилгиз «уч» олаётгани нега сизни бунча ташвишга соляпти. Бу ерда ҳатто, энг қобилиятли болалар ҳам математикадан беш» ололмайди, - дағдага иддао қилди муаллима.

- Менинг қизим ҳали сиз учун қобилиятсиз ўқувчи бўлиб қолдими - бўш келмади Шаҳлонинг онаси.

Натижа шу бўлдики, Шаҳлонинг математикадан билими ҳам, баҳолари ҳам пасайиб кетди. Муаллимнинг адолатсизлиги ўқувчининг қалбидаги ишончни ҳам барбод қилди, математикани ўрганишдан ихлоси қайтди. Педагогик - одобнинг муҳим тамойилларидан бирига - мактаб билан оиланинг ҳамфикрлиги, ҳамкорлигига пугур етди.

Муаллимнинг ота - оналар билан алоқа қилиш йўллари, воситалари хилма - хилдир. Ўқувчининг кундалик дафтарига баҳо қўйиш, турли хабарларни битиш, хат ёзиш, ота - оналар мажлиси ёки бошқа йиғинларда учрашиш, ўқувчининг уйига бориш кабилар шулар жумласидандир.

Ўқувчининг кундалик дафтаридан муаллим ахлоқий тарбиянинг, болага таъсир ўтказишнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланиши мумкин ва лозим. Акс ҳолда у дарс жадвали ва уй вазифалари ёзиладиган оддий бир дафтарга айланиб қолади. Айрим ўқитувчилар боланинг кундалик дафтарига ҳатто, олган баҳосини қўйишга ҳам эътибор бермайдилар, синф раҳбарлари ҳам бу масалага турлича ёндошадилар: баъзилар боланинг ҳафта давомида олган ҳамма баҳоларини ёзиб қўйса, баъзилари фақат «икки» ёки фақат «тўрт», «беш» баҳоларини ва қолдирган дарсларинигина ёзиб, тўғрисига имзо тўядилар. Шу билан бирга кундалик дафтарга боланинг ҳуққи ва ўқишда эришган ютуқлари, маслаҳат ва таклифларини ёзадиган синф раҳбарлари ҳам бор. Боланинг кундалик дафтариди учрайди: «Дарсларда фаолроқ қатнашадиган бўлдинг, муаллимларинг сендан мамнун», «Физика ва биологиядан дарс қолдирган кунларингда ўтилган мавзуларни ўзлаштириб ол, бошқа фанлардан билиминг тузук», «Жамоатчилик ишларига, меҳнатта муносабатингни ўзгартир, фаолроқ бўл», «Синфдошларинг билан хушмуомала бўл ўзингни тутат бил, иродангни ишга сол», «Ўйда нима ишлар қилишингни менга айтиб тур» каби ёзувлар шундан далолат беради. Муаллим ўқувчи билан гаплашаётгандек туюлса ҳам, аслида бу ёзувлар ота – оналар учун ҳам эслатмадир.

Воқеий ҳикоя. Еттинчи синф ўқувчиси Тўлқин дарсларни қолдирадиган одат чиқарди. Синф раҳбари билан қўпол муомала қиладиган бўлиб қолди. Муаллим «Онанига айт, мактабга келсин», – деб тайинлади унга. Лекин онаси мактабга келмади. Синф раҳбари бўлаётган воқеаларни очиқ – ойдин айтиш учун Тўлқин билан бирга унинг уйига борди. Тўлқиннинг онаси оғир касалга чалиниб қолганини куриб, бу фикридан қайтди. Онасига Тўлқин қўли гул бола эканлигини айтиб, улики уйдан хабар олиш, оиласига қандай ёрдам кераклигини билиш учун келганини айтди. Муаллимнинг бу сўзларини эшитиб, Тўлқин қаттиқ таъсирланди. Синф раҳбари ҳовлидан чиқиб кетаётганида изидан етиб келган Тўлқин ҳаяжондан кузига ёш олиб, синф раҳбаридан кечирим сўради ва

бошиқа ўзбошимчалик, интизомсизлик қилмаслигини айтди; шундан сўнг унинг юриш – туриши, ҳуққида катта ўзгариш бўлди. Айрим шўхликлари учраб турса ҳам муаллимлар билан яхши муомалада бўлиб, ўқишни битирди. У Қарши шаҳридаги заводлардан бирида катта уста бўлиб ишламоқда.

Шундай ота – оналар ҳам борки, бўлар – бўлмасга боласини жазолайверади. Бундай вазиятларда муаллим боланинг барча хатоларини ҳадеб ота – онасига айтавериши шарт эмас. Шунингдек, ҳал этилган можаролар, илгарй бўлиб ўтган воқеаларни ҳам ота – онага етказавериш яхши натижа бермайди.

Тарбия масаласида муаллимнинг ва ота – оналарнинг фикрлари бир – бирига тўғри келмаса ҳам бу соҳада улар бирга бажарган яхши ишларини йўққа чиқармаслик лозим. Педагогик одоб муаллимдан ота – оналар билан фақат уларнинг кўмаги зарур бўлган пайтлардагина эмас, балки мунтазам равишда алоқада, яхши муомалада бўлиб туришни талаб этади. Шу билан, бирга ота-оналар жамоатчилигининг ёрдами билан муаллим боланинг ҳуққида, ахлоқий тарбиясига салбий таъсир этаётган ёки мактаб, муаллимлар ҳақида ноҳуя сўзларни айтиб юрадиган ота – оналарга таъсир этиши мумкин. Айрим ноқобил ота – онанинг хатосини ташкил қилишга синф ота – оналар жамоасини жалб этиш ҳам мақсадга мунофиқдир. Айрим жамоатчи фаоллар уларга муаллимдан кўра кўпроқ таъсир ўтказиши мумкин.

Воқеий ҳикоя. Санжар уй вазифаларини бажармайдиган, дарсга кечикиб келадиган одат чиқарди. 5-синф раҳбари Санжарнинг уйига бориб яшаш, дарс тайёрлаш шароитларини билиб келиш учун ота – оналар комитетининг аъзоси Жўраевни унинг уйига юборди. Жўраев Санжарнинг уй шароитидан хабардор бўлгач, ота – оналар мажлисида шундай деди: «Болани уйда нима қилаётганини отаси ҳам, онаси ҳам назорат қилмас экан. Уй вазифаларини ҳам Санжар эсига тушганида ва ҳоҳлаганида тайёрлайди. Баъзан уйларига меҳмон келиб, айниқса, зиёфатбозлик, улфатчилик авжига чиққан пайтларда дарс тайёрлайдими, ўқишга борадими – бунга эътибор берадиган одам

уйда топилмас экан. Мажлисда қатнашаётган Санжарнинг отаси норозилик билдирмоқчи бўлди: «Мен эртадан кечгача илда бўлсам, нима қилишим керак?» - деди. Ота - оналардан бошқа бири ўрнидан туриб: «Нима, сиз бошқаларни ишламайдиган, бекорчи одамлар деб ўйлайсизми?» - деб унга эътироз билдирди. Бу мажлисда ноқобил отага синф раҳбарининг бир ўзидан кўра ота - оналарнинг таъсири кучлироқ, бўлди.

Айрим ота - оналарда, муаллим менинг ўлим ёки қизимга нисбатан нотўғри муомала, адолатсизлик қиляпти, деган таассурот мавжуд бўлади. Бола, кўпинча, ўзининг бирор ноҳўя ҳатти - ҳаракатини, ёмон қилигини ўзича изоҳлаб, тўғри деб ҳисоблаб, муаллимнинг танбеҳини эса ўзига нисбатан адолатсизлик деб, хато ўйлайди ва бу ўзининг хато фикрини ота - онасига етказди. Ота - она ҳам боланинг сўзига ишониб, воқеа нима эканлигини аниқламай, муаллимни ёмонлаш йўлига ўтади. Педагогик одобнинг талабларидан бири шундан иборатки, муаллим ота - оналар билан муомала қилганида бу ҳолатни эътибордан қочирмаслиги лозим. Педагогик муомала одобининг талабларидан бири ўқитувчининг сабр - тоқатли бўлишидир. Ота - онанинг мактаб ва бошқа ўқитувчилар ҳақидаги танқидий фикр - мулоҳазаларини диққат билан эшитиш, ҳатто бундай танқид нотўғри бўлган тақдирда ҳам, муаллим ота - она билан муомалада ўзини тутат билмоғи шарт.

Лекин бундай муаллим ота - онанинг у ҳақида ёки бошқа муаллимлар ҳақида айтаётган фикрларига бефарқ қараши керак, деган хулоса чиқмайди. Бундай пайтларда принципсизлик кўрсатиш жамоатчилик орасида ўқитувчи ҳақида нотўғри фикр пайдо бўлишига олиб келади.

2.3. Педагогик назокат ва педагогик одоб ахлоқ.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, дастлабки кунлардан бошлаб таълимни босқичма-босқич ислоҳ қилишга киришилди, ҳамдўстлик мамлакатлари ичида биринчилардан бўлиб "Таълим тўғрисида"ги қонун қабул қилинди. Таълим Ўзбекистон Республикасида жамиятни ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва маданий ривожлантиришнинг устивор соҳаси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси таълим соҳасидаги давлат сиёсатини, умуминсоний қадриятларни, халқнинг тарихий тажрибасини, маданият ва фан бобидаги кўп асрлик анъаналарини, жамиятнинг истиқболидаги ривожини ҳисобга олган ҳолда амалга оширмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг "Маънавия ва маърифат" жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисидаги фармони 1997 йилдан бошлаб 1 октябр "ўқитувчилар ва мураббийлар кўни" деб эълон қилиниши ҳукуматимизнинг ўқитувчиларга бўлган яна бир бор ғамхурликларидан далолат беради. Ёш авлодни буюк анъаналаримизга юксак маънавий қадриятларимизга содиқ ва порлиқ келажак эгалари эканлигига қатъий ишонч руҳида тарбиялаш бевосита ўқитувчининг зиммасига юкланади. Бу эса аввало, ўқитувчининг ўзи маънавий баркамол, билимли, одобли бўлишини талаб этади.

Ўқитувчилик касбини севиш педагогик одобнинг зарур талабларидан бири ҳисобланади. Ўз касбини севган кишигина бутун куч-гайратини қалб нури ва дил ҳароратини бу ишга бағишлайди ва ўз фаолиятида яхши нағижаларга эришади. Шунингдек, болаларни севиш, уларга меҳр-муҳаббатли бўлиш, ўқитувчилик касби, ўқитувчи ахлоқий қиёфасида жуда муҳим аҳамият касб этади. Ўқитувчининг болаларга бўлган меҳрибонлиги талабчанлиги ва қаттиққўлликни ҳам тақозо этади.

Муаллимнинг билимдон бўлиши, маънавий баркамоллиги ўқувчи шахсининг шаклланишига ижобий ахлоқий таъсир ўтказди. Қадимги аждодларимиз, - деган эди И.А. Каримов

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида, – комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар".

Киши қалбидан ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасиз исён бўлиши керак.

Ўқитувчи ҳалолик, росттуйлик, ахлоқий поклик, одамийлик, камтарлик каби фазилатларга эга бўлиши педагогик одобининг муҳим талаб қондасидир. Муаллим деярли ҳар куни ўқувчилар билан учрашади, савол-жавоб қилади, уларнинг яхши хулқ, эзгу ишларини маъқуллайди, билимни баҳолайди, ноҳуя ҳатти-ҳаракати учун танбеҳ беради.

Албатта ўқитувчининг фикри, мулоҳазаларида нисбийлик, субъективлик аломатлари мавжуд. У ҳаммага айнан бирдек тўғри муносабатда бўла олмаслиги мумкин, лекин у ҳамма ўқувчиларга нисбатан ҳолис ниятли, яхшилик қилишга интилувчи, адолатли киши эканлигига барчанинг ишончи комил бўлмоғи лозим. Синфда ўқитувчи "яхши курадиган", "ёмон курадигани" бор, деган таассурот тўғилмаслиги керак. Педагогик ижодкорлик манбаи-педагогик тажрибадир. Педагогик тажриба муаммоларига, муаммоли вазиятларга жуда бойдир. Илгор педагогик тажриба деганда ўқитувчининг ўз вазифасига ижодий янгича ёндашиши ўқувчиларнинг таълим соҳасида янги самарали йўл ва воситаларни қидириб топа билиши тушунилади. Ижодий ишлайдиган ўқитувчи тадқиқотчилик кўникма ва малакаларига ҳам эга бўлиши зарур, чунки ҳозирги замон фан ва техника тараққиёти ўқитувчининг ижодкор бўлишини, фаннинг муҳим муаммолари юзасидан эркин фикр юрита олиши ва ниҳоят ўқувчиларни ҳам ижодий фикрлашга тадқиқот ишларига ўргатиш ва жалб этишни талаб қилади. Хуллас, яхши ўқитувчи бўлиш учун бўлажак муаллим юксак педагогик одоб маданиятини эгаллаши зарур. Бунинг учун бўлажак ўқитувчи педагогик одобнинг талаб ва қоидаларини билиб, улаштириб олиши тажрибада педагогик фаолиятда қўлаши, узининг дунёқараши ва ахлоқий тажрибаси билан бойитиши лозим.

фикрлаш ва ҳис этиш турмушда синаб куриш натижасида педагогик одобнинг талаб ва қоидалари ўқитувчининг шахсий эътиқодига, ахлоқий фазилатларига айланади.

Ҳақиқатдан, ўқитувчи ёшларга таълим-тарбия берувчи киши. Таълим тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасига шундай ёзилган: "Тегишли маълумоти, касб тайёргарлиги бор ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган шахслар педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга". Чунки ҳукумат халқ таълим соҳасида ўрача қўйилаётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ.

Ўқитувчиларнинг болаларга бўлган муносабати катта меҳрибонлик ва ғамхурлик билан характерланади. Бу эса оқилонга талабчанлик билан қўшиб олиб борилади. Болалар ўқитувчига доимий ишонч билан жавоб берадилар, ҳар бир масала юзасидан унга мурожаат қиладилар.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан ўтказадиган суҳбатларидан ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Бунда суҳбатнинг мақсади, уни ўтказишнинг аниқ плани белгиланган бўлиши, у эркин формада ўтказилиши ва кишини зериктирадиган саволга айланиб кетмаслиги муҳимдир.

Ҳар қандай мутахассис одоб, ахлоқ намуналарига эга бўлиши табиий, лекин педагогик одоблилик мутно ўзгача ҳолдир. Чунки табиатга, жамиятга нотаниш кишиларга жисм ва ашёларга ўз-ўзига муносабатда ҳақиқий мезон ролини бажарувчи қобилиятга эга бўлишлик, айнан ўқитувчи шахсига мужассамлашади. Педагогик назокат этно-психологик ҳис-туйғулари, миллий ҳарактер хусусияти, ҳулқ, фаолият, муомала қоидалари, қонуниятлари ҳодисалари, механизмлари, воситалари ва кўникмаларидан меъёрий равишда мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш ўз аксини топади.

- эмоционал ҳис-туйғулар, кечинмалар стресс ва аффектив ҳолатлар хоссалари, чегараларига батамом риоя қилишда;
- ҳулқ аъвор малакаларини амалиётда оқилонга қўллашда;

- бачкана ҳилиқлар, ортиқча ҳаракатлар қилишдан узини тийишда;
- нугқ маданиятидан ташқари чиқмасликда, шахсиятига тегадиган иборалар ишлатмасликда, қўпол ва дағал сўзлар қўлламасликда;
- ҳиссий, ақлий билиш жараёнида муайян меъёрларга асосланишда, манманликни намойиш этмасликда;
- ўқувчилар ва ўқитувчилар жамоалари билан ота-оналар ҳамда нотаниш кишилар билан муносабатга киришда расмий, қатъий ишбилармонлик услубларига асосланишда ва ҳақозо.

Ўқитувчи зиёлилар ичида маънавий дунёси муайян даражаси билан тафовутланиб, кўрсаткичи бўйича анча юксакликка эга. Унинг бу даражага эришиши манбалари – ўқитувчининг кундалик, ижодий изланиш фаолиятини кўринишидан, ижтимоий статус ва ролни қатъий ижро этишдан иборат. Ўқитувчининг касбий маҳоратидан ташқари унинг сиёсий, иқтисодий, муҳим, тарихий билимларга эга бўлишидек зарурияти, эҳтиёжи, имконияти алоҳида аҳамият касб этади.

Жаҳон цивилизацияси ва бошқа оммавий ахборотлардан хабардорлик унинг маънавий даражасини уллаш унинг рейтинг вазифасини бажаради. Маънавий юксаклик намуналари қуйидаги кўринишларга эга бўлиши шарт:

- аксарият фан тармоқлари юзасидан муайян билимларни эгаллаганликда;
- маданият, санъат, адабиёт бўйича етарли маълумотларни ўзлаштирганликда;
- турли муаммолар моҳияти ва ечилиши тўғрисида мукаммал ахборотлар тизими билан қуролланганликда, яъни ташкилий ишларни олиб бориш, оммага маълум даражада таъсир ўтказа олишда;
- ишончли омилар, далиллар, қонунлар, амалий материаллар моҳиятининг тушунириш ва изоҳлаш имкониятини мавжудлиги;

- дунё воқеалари, ноёб ҳодисалар, инсоннинг чексиз имконияти, руҳий заҳираси тўғрисидаги мулоҳаза тўлақонли шарҳлашда;
- касбий хулқ, муомала ва фаолиятга нисбатан қатъийликда маънавий бойлик билан гурурланиш туйғусини ифодаланишида намоён бўлади.

Педагогик назокат ўқитувчига мулоқотни ижобий ҳиссиётлар асосида қуришга, болалар билан психологик контакт сақлашга ёрдам беради.

Ўқитувчи педагогик назокат талабларига амал қилиб ўзида мулоқотнинг демократик услубини шакллантиради, ўқувчилар билан ҳақиқий мулоқот маданиятига эришади.

Педагогик назокат ўқитувчига болалар билан мулоқотда конфликт (қарама-қаршилик)дан қочишга, ўзаро муносабатни тўғри қуришга ёрдам беради.

Такт сўзи таъсир этиш таъсир этиш маъносини билдиради. Бу кишилар ўзаро муносабатини бошқаришга ёрдам берувчи ахлоқий категориядир. Тактик хулқ инсонпарварлик принципига асосланиб мураккаб қарама-қаршилик ҳолатларида ҳам кишига хурмат сақлаб қолишини талаб қилади.

Назокатли бўлиш барча кишиларга қўйилган ахлоқий талаб, айниқса педагогларга бу жуда муҳим. Педагогик такт ўқитувчининг касбий сифати, унинг маҳоратини бир қисми.

Педагогик такт – бу ўқитувчининг ўқувчига мақсадга мувофиқ педагогик таъсир улчови, мулоқотнинг маҳсулдор мулоқот услубини ўрнатиш кўникмаси. Педагогик такт ўқувчилар билан мулоқотда охирги ҳолатга (чорага) йўл қўймайди.

Ҳурмат эркалаш, талабчанликни ҳам талаб этади. Ўқувчига муносабат уларнинг ёш хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади.

Кичик ёшдаги ўқувчиларга муносабатда ўқитувчи болани кўчоғига олиши, бошини силаши, эркалаб чақиритиш мумкин. Катта ўқувчилар билан бундай ҳолатга айрим шароитларда йўл қўйилади. Успиринлар билан бундай муносабатда бўлишга йўл қўйиб бўлмайди. Уларни ўзини катта, мустақил деб билишади.

Ўқитувчи такти дарсда, синфдан ташқари ишларда ва бошқа жойларда намоён бўлади.

Дарсдаги педагогик такти. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги қарама-қаршиликлар таҳлили шуни кўрсатадики, бунинг муҳим сабабларидан бири ўқитувчининг тактсизлигидир. Баъзи ўқитувчилар "нимага жим утиролмайсан, тагингда мих борми?" каби огоҳлантиришларни нормал ҳолат деб ҳисоблашади. Баъзи ўқитувчилар дарсга кириб ўқувчини кучада кўрганлиги ким билан юрганлиги ва нима кийинганини кесатиб айтиб беради. Баъзан шундан қарама-қаршиликлар бошланади.

Назокат (такт) дарснинг барча этапларида зарур. Айниқса, ўқувчилар билимини баҳолаш вақтида бунга алоҳида эътибор бериш керак. Жавоб бераётган вақтда гапни бўлиш "ҳеч нарса билмайсан", "бу гаплар нима керак?" каби сўзлар билан уларни тухтагиш мумкин эмас. Баъзи дудуқ ўқувчилар назокатли ўқитувчи дарсида яхши гапиролса, тактсиз ўқитувчи дарсида жавоб беришда қийналадилар.

Барча ўқувчилар уларнинг жавобини эътибор ва ҳурмат билан тингловчи ўқитувчига жавоб беришни хошлашади. Ўқувчи гапираётганда ўқитувчи уларни қувватлаб, қараши, мимикаси билан маъқуллаб туриши керак. Жавобни бефарқ тингласа ёки менсимай эътибор бермаса ўқувчи шу ўқитувчига жавоб беришдан қочади.

Баҳо қўйиш вақти ҳам муҳим, баъзан ўқитувчи аввал яхши жавоб бермаган яхши гапириб қолса: "Сен мени ҳайрон қолдирдинг, сенга "4" баҳо қўйишга мажбурман", - дейди. Аслида у ўқитувчи мувоффақиятидан мамнун бўлиши керак эди.

Педагогик такт ўқитувчи хулқининг мослашувчанлиги - тактикани талаб этади. Чунки ўқитувчи болалар олдидан турлича назокатни талаб қилувчи турли роларда чиқади.

Синфда дарсга тайёр бўлмаганда қатъийлик ва муомаланинг совоқ бўлиши юз беради. Синфдан ташқари ишларда кунгил очқилги, мажбур этмаслик, айниқса индивидуал суҳбат, саёхатлар, дўстона алоқа, болаларга ишонч ўқитувчига зарурий ҳолатдир.

Шунинг учун мулоқотнинг турли шакллари: йигилиш, мунозара, бўш вақтлар турли мулоқот услубини талаб этади.

Мулоқотда тактний танлаш роли ҳолатларда фойдаланиш кўникмаси билан боғлиқ. Бунда 4 та ҳолат бор:

1. юқоридан қурилган ҳолат;
2. пастдан қурилган ҳолат;
3. ёнма-ён ҳолат;
4. аралашмалик ҳолати.

Юқоридан ўрнатилган ҳолатда ўқитувчи ўзининг мустақиллигини, жавобгарлигини ўз устига олишини, ҳеч ким билан ҳисоблашмаслигини кўрсатади. Бу ҳолат "Ота-она" ҳолати дейилади.

Пастдан ўрнатилган ҳолатда бўйсунувчан ўзига ишонмайдиган шахс намоён бўлади. Бу "болалар" ҳолати дейилади.

Ёнма - ён қурилган ҳолат. Бунда шароитни ҳисобга олиш, бошқалар қизиқишини тушуниш, жавобгарликни ўзи ва болалар ўртасида тенг бўлиши кабиларда кўринади. Бу "Катта киши" ҳолати дейилади. Бунда ўқитувчи, "Мен сизлар билан маслахатлашмоқчиман" ёки "биргаликда ўйлаб кўрайлик" усулида иш кўради.

Баъзан ўқитувчи пассивлик ҳолатини кўрсатади. Масалан "доскада адашади", ўқувчилар эса катта қувонч билан уни тўғрилашади. Бу ҳолат ўқувчи мустақиллигини кўрсатишига кенгрок имконият беради. Умуман бу ҳолатларда ўқитувчи ўқувчилар билан роль алмашиб туради.

Педагогик назокатни эгаллаш шароитлари. Педагогик назокат педагог маҳорат билан бирга тарбияланади ва эгалланади. Ўқитувчининг маънавий етуклик даражаси, болалар билан мулоқот кўникмаларини эгаллаши учун махсус билимларни эгаллашида ўз устида катта меҳнат натижасида эришади.

Аввало бу билимлар ёш психологиясини ва болаларнинг индивидуал хусусиятларини билиш билан боғлиқ.

Ахлоқ асосларини билиш, ҳатти-ҳаракатлардаги ахлоқий маънони куриш ҳам катта аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга

уқувчига таъсир этиш йўллари билиш улар қобилиятига айланиши лозим:

- болаларни севиш, ўз муҳаббатини кўрсатиш;
- болалар хулқидаги ички тушунчаларини куриш ва кўзатиш;
- шароитга мослашиш;
- ҳамкорликни мақсадга мувофиқ йўлини танлаш;
- болалар билан суҳбат.

Тўғри мулоқот услубини танлашда ўзини бошқара олиш, адолатлилиқ, бошқалар тажрибасига ижобий ёндашув, педагогик техникни ривожланши, ҳазил-мutoйибага мойиллик ҳам катта аҳамиятга эга. Бунда ўқитувчи болаларни ҳурмат қилиши ва ўз қадрини сақлаши муҳимдир.

Педагогик фаолиятда турли конфликтлар педагогик вазиятлар учраб туради. Шунинг учун ёш педагоглар қатор қоидаларни билиши лозим.

III – бўлим. Педагогик техника

3.1. Педагогик техника ҳақида тушунча

Педагогик техника ўқитувчига ўқув фаолиятида ҳам ўқишдан ташқари фаолиятда ҳам зарур бўлган умумий педагогик малакалар мажмуидан ташкил топади.

Аввало, педагогик техниканинг таркибий қисми сифатида ўқитувчининг нутқ малакаларини, яъни саводли гапириш, ўз нутқини чиройли ва тушунарли, таъсирчан қилиб баён этиши, ўз фикр ва ҳис-туйғуларини сўзда аниқ ифодалаш малакасини айтиб ўтиш мумкин.

Педагогик техниканин бошқа таркибий қисми педагогнинг мимик ва пантомимик ифодалигидир. Аниқ имо-ишора, маъноли қараш, рағбатлантирувчи ёки истехзоли табассум педагогик таъсир кўрсатишда кўп сўзла тушунтириш ёки эътироз билдиришга қараганда анча самарали муомила воситалари бўлади.

Педагогик техника тушунчаси 2 гуруҳ компонентларини ўз ичига олади

Биринчи гуруҳ, компонентлари ўз ҳудқини, юриш туришини бошқариш малакалари билан боғлиқ. Ўз организмни бошқариш (мимика, пантомимика); ҳиссиёти, кайфиятини бошқариш; ижтимоий персептив қобилиятлар (диққат, кўзатувчанлик, ҳаёл); нутқ техникаси (нафас, овозни қўйилиши, дикция, нутқ теми).

Педагогик техниканинг иккинчи гуруҳ компонентлари шахсга ва жамоага таъсир кўрсатиш малакалари билан боғлиқ бўлиб, таълим-тарбия жараёнининг технологик томонини ёритади: дидактик, таъжикотчилик, конструктив, коммуникатив, қобилиятлар; талаб қўйиш, жамоавий ижодий ишларни ташкил этиш, педагогик мулоқотни бошқариш ва бошқалар.

Иккинчи гуруҳ компонентлари мавзуларда ўтиляпти. Шунинг учун биз ўқитувчининг юриш туриши билан боғлиқ педагогик техникаларга тўхталиб ўтамиз.

Педагогик мақсадга йўналтирилганлик ва ўқитувчининг ташқи кўриниши. Тарбиячи ташқи кўриниши эстетик маъно касб этган бўлиши лозим. Ташқи кўринишга эътиборсиз қараш ва ҳаддан ташқари эътибор бериш ҳам тўғри келмайди.

Ўқитувчининг кийиниши ҳам ёш авлодни комил инсон қилиб тарбиялашишга самарали таъсир кўрсатиши лозим.

Ўқитувчи юзидан меҳрибонлик, ҳаракатида, юришидан босиқлик, табиийлик билиниб туриши керак.

Синфга қандай кирасиз, қандай қарайсиз, қандай саломлашасиз, стулни қандай сўрасиз, синфда қандай юрасиз бўлар ҳаммаси болага таъсир қилади.

Ёш ўқитувчи ўзини руҳий жиҳатдан дарсга тайёрлаши керак, ҳар хил қўрқувдан, қўгилиши, ўзини эркин тутиши, биринчи дарсдаги муваффақитсизликдан ўзини йўқотмаслиги, ўз устида ишлаши психик тайёрланиши керак.

Пантомимика - гавда, қўл, оёқ ҳаракати. Ўқитувчи дарсда ўқувчилар олдида тўғри туриш монёрасини шакллантириши керак. Гавда, қўл, оёқ ҳаракати ҳам жойида бўлиши керак.

Мимика - ўз фикри, кайфияти, сезгисини юз мускуллари ҳаракати - орқали акс эттириш санъати. Қараш ва юз ҳолати баъзан ўқувчиларга сўздан кўра кўпроқ таъсир қилади. Айниқса кишининг кўзи кўпроқ ифода касб этади.

Педагогик ўзаро таъсир кўрсатишда ўқитувчининг ўз ҳиссий психик ҳолатини бошқариш, ўзида энг қулай ҳиссий (ижодий) жиддийлик даражасини ва умидбахшлик, ҳайрихошлик кайфиятини сақлаш ўзининг ҳиссий дам олишини ташкил этиш маҳорати муҳим роль ўйнайди. Бу маҳорат педагогнинг касбий жиҳатдан ўз-ўзини назорат қилишни таъминлайди. Кўп йиллар давомида соғлом асаб системасини сақлаб қолиш, асабий бузилишлардан, ҳиссий ва ақлий зерикишдан ўзини тийишга ёрдам беради. Шундай қилиб, ўқитувчининг педагогик техникаси - бу шундай бир малакалар йиғиндиси дегирки, у педагогга тарбияланувчилар кўриб ва эшитиб турган нарсалар орқали уларга ўз фикрлари ва қалбини етказиш имконини беради. Болалар билан бевосита муомала қилишда

педагогнинг худди ана шу малакалари унинг хулқ аъворида намоён бўлади. А.С.Макаренко уларни назарда тутиб, "тарбиячи ташкил этишни, юришни, ҳазиллашишни, қувнок, жаҳддор бўлишни билиши лозим. У ўзини шундай тутиши керакки, унинг ҳар бир ҳаракати тарбияласин" деб ёзган эди.

Педагогик техника ўқитувчини малакаларининг худди шундай йиғиндисидирки, ўқитувчининг энг яхши ижодий хулқ аъвorigа, бошқача қилиб айтганда ҳар қандай педагогик вазиятда тарбияланувчиларга самарали таъсир кўрсатишга ёрдам беради. Мукамал педагогик техника педагогнинг вақти ва қуларини ижодий иш учун бушатиб беради, педагогик ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнда болалар билан муомала қилишда зарур сўзни топиш ёки муваффақиятли чиқмаган гап оҳангини тушунтиришга уз фикрини чагитмаслик имконини беради. Педагогик техникани эгаллаб олган ўқитувчи овози бўғилгандан ёки ўзининг иш билан боғлиқ бўлмаган қандайдир кечинмаларини унутишни билмасликдан азобланиб юрмайди. Демак, педагогик техникани эгаллаш ўқитувчининг уз касб фаолиитидан қаноатланиш, даражасини ўсишига олиб келиши мумкин ва лозим.

Педагогик техниканинг ҳамма учун умумий бўлган малакаларни тадбиқ этиш соҳасини педагогнинг болалар билан бевосита муомаласини қайд этиб ўтамиз. Бундан ташқари ҳақиқий педагог таъсир кўрсатишда ўқитувчининг педагогик техника соҳасидаги барча малакалари бир вақтда намоён бўлади. Нутқ, имо- ишора, мимика, ҳаракат билан бирга содир бўлади. Узлуксиз ўзини тута билиш таъсирчан воситаларни танлашга муваффақиятли равишда тузатиш киритиб бориш имконини беради ва ҳақозо.

Индивидуал педагогик техника педагогнинг ёши, мижози, фъел аъвори, сиҳат саломатлиги, анатомик физиологик хусусиятларига анча боғлиқ бўлади.

Педагогик техникани шакллантириш шaxснинг унчалик пайқаш сифатларига ҳам ривожлантирувчи таъсир кўрсатади. Чунончи, нутқнинг ифодали, соф, саводли бўлиш устида ишлаш.

фикрлашнинг равои бўлишига таъсир қилади. Психик фаолиятни мустақил тартибга солиш усуллари эгаллаш феъл атвор белгиси бўлган ҳиссий вазминликнинг ривожланишига олиб келади. Педагогик техника малакаларнинг шаклланиш даражаси маълум даражада педагогнинг умумий маданият даражасини, яъни шахснинг педагогик имкониятларини акс эттиради, десак тўғри бўлади. Агар педагогнинг нутқи қашшоқ ва тартибсиз бўлса, агар у бўлар бўлмас сабаблар билан ўз ҳиссиётларига эрк берса, диди паст, эстетик жиҳатдан оми бўлса, у ҳолда "энг тўғри" сўзлар ҳам "энг керакли" тадбирлар ҳам тарбияланувчиларнинг на ақл гидрокига, на ҳиссиятига таъсир қилади.

Педагогларнинг ўқувчилар билан бевосита муомаласини мактаб ўқувчиларнинг муомиласига педагогик таъсир курсатишнинг узига хос воситаси деб қараш мумкин.

Педагогик техника хусусиятлари. Аввало педагогик техниканинг ҳамма учун умумий бўлган малакаларни тадбиқ этиш соҳасини педагогнинг болалар билан бевосита муомаласини қайд қилиб ўтамыз. Худди ана шу нарса, педагогик техника малакаларининг намоён бўлишини маълум даражада вазият тақозоси билан, ички сабаб натижасида вужудга келадиган – айтиш мумкинки, тусатдач бўлган нарсга айлантиради. Ривожланган педагогик техника ўқитувчига ўқувчилар билан муомала қилинганда зарур сўз, гап оҳанги, қараш, имо-ишорани тез ва аниқ топиш, энг ўткир ва кутилмаган педагогик вазиятларда осойишталикни ва аниқ фикр юритиш, таҳлил қилиш қобилиятини юклаб қолиш имкониятини беради.

Педагогик техника малакаларининг бошқа муҳим хусусияти шундан иборатки, уларнинг ҳаммаси аниқ ифодаланган индивидуал шахсий тусда бўлади, яъни педагогнинг индивидуал – психик физиологик хусусиятлари асосида таркиб топади. Индивидуал педагогик техника педагогнинг ёши, жинси, мижози, феъл-атвори, сиҳат-саломатлиги, анотомик-физиологик хусусиятларига анча боғлиқ бўлади.

Педагогик техниканинг шаклланиши шахснинг унчалик пайқаб бўлмаган сифатларига ҳам ривожлантирувчи таъсир кўрсатади.

Чунончи нутқнинг ифодали, соф, саводди бўлиши устида ишлаш фикрлашнинг раво бўлишига таъсир қилади. Психик фаолиятни мустақил тартибга солиш усуллари эгаллаш феъл-атвор белгиси бўлган ҳиссий вазминликнинг ривожланишига олиб келади.

Педагогик техниканинг учинчи муҳим хусусияти шуки, педагогик таъсир кўрсатишдаги худди ана шу малакалар орқали педагогнинг маънавий ва эстетик нуқтани назарлари тарбияланувчиларга янада тўлароқ очиб берилади. Педагогик техника малакаларининг шаклланиши даражаси маълум даражада педагогнинг умумий маданият даражасини, яъни шахснинг педагогик имкониятларини акс эттиради десак тўғри бўлади. Агар педагогнинг нутқи қаншоқ ва тартибсиз бўлса, агар у булар бўлмас сабаб билан ўз ҳиссиётларига эрк берса, диди паст, эстетик жиҳатдан оми бўлса, у ҳолда "энг тўғри" сўзлар ҳам, "энг керакли" тадбирлар ҳам тарбияланувчиларнинг на ақл - идрокига, на ҳиссиётига таъсир қилади.

Педагогик техникани эгаллаш йўллари. Педагогик техникани эгаллашнинг асосий йўллари ўқитувчи раҳбарлигидаги машғулотлар ва мустақил ишлашдир. Педагогик техника малакаларининг индивидуал шахсий тусда эканлигини ҳисобга олиб, педагогик техникани эгаллашда ва уни такомиллаштиришда касбий жиҳатдан ўз-ўзини тарбиялаш, яъни талабанинг ўзида моҳир ўқитувчи шахсий фазилатларини ва касбий малакаларини шакллантиришга қаратилган фаолият етакчи роль уйнайди, деб айтиш мумкин. Касбий идеал сари бу ҳаракатда ҳам педагогик техникани эгаллаш муҳим роль ўйнаши лозим.

Ташкилий - методик жиҳатдан педагогик техника машғулотлари индивидуал, гуруҳли ёки кетма-кетликда ўтказилиши мумкин. Масалан, зарур билимлар маърузаларда ёки тегишли адабиётни мустақил ўқишда эгалланиши мумкин

Автоматлаштиришга доир оддий ҳаракатлар кетма-кет кўрсатилиши мумкин. Тегисли кўникмаларни ишлаб чиқиш индивидуал ишлашни дастлаб ўқитувчининг назорати ва раҳбарлигида кейин эса мустақил ишлатишни талаб қилади.

Малака ахборот жараёнидир. Ахборот икки йўналишда бошқариш субъектидан бошқариш объектига боради ва аксинча объектдан субъектга боради. Педагог бевосита шахслараро муомаладан ўз тарбияланувчилари, умуман коллектив ҳақида, ундаги ички жараёнлар ҳақида гоят хилма-хил ахборотга эга бўлади ва ҳоказо.

Ўз навбатида педагог ўз тарбияланувчиларига ҳам мақсадга қаратилган ахборотни, ҳам унинг ўқувчиларга мурожаатида том маъно тарзида батоман кириб борадиган ахборот маълум қилади.

Педагогик муомила воситаси орқали қандай ахборот ролини қараб чиқар эканмиз, ўқувчининг шахси ҳақидаги ахборотнинг муҳимлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Бевосита муомала шахсининг гоят хилма-хил шароитларда ва кўринишларда ўрганишга имкон беради. У фақат шахсининг хулқ атворида намоён бўладиган эркин ва энг таъсирчан ташқи белгиларгина қайд этиш имконини бериб қолмайди. Педагог ўқувчилар билан муомала қилар экан, жуда майда деталларни ҳам англаб олишга қодир бўлади. Бу деталлар сиртдан қараганда унчалик аҳамиятли бўлмай, шахсда содир бўлаётган, уни тушуниш учун жуда муҳим бўлган зарур ички жараёнлар кўринишларининг аломатлари бўйича бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳол шахсни чуқур тушуниш имконини беради, ташқи қатлам остида бошқа усуллар билан аниқлаб бўлмайдиган нарсаларни топиш имконини беради.

Педагогик фаолияти кишини ўзи дуч келадиган ҳодисаларни таҳлил этиш ва умумлаштириш тажрибаси билан бойитилади. Бу эса ўз шериклари аҳволини фаҳмлаб билиб олиш ва улар ҳақида ҳукм юритиш қобилиятини оширади. Ниҳоят педагогнинг ўқувчилар билан кундалик муомиласи шунта олиб келадики, у ўқувчиларни ҳатти-ҳаракатларидаги чуқур маъно ва ҳақиқий сабабни турли вазиятларда пайқаб олади, бунинг учун намуна

сифатида ўзи тез-тез қайд қилган далиллардан ва ўқувчиларнинг хулқ атвор усулларида фойдаланилади. Бу нарса педагогик фаолиятида айниқса сезилиб туради. Бу қонуний бир ҳолдир. Чунки "Биз кундалик ҳаётда одамлар билан муомалада булар эканмиз уларнинг хулқ атворини билиб оламиз, чунки биз уни гуё ўқигандай" бўламиз, яъни хулқ атворнинг ташқи кўринишлари аҳамиятини тушуниб оламиз ва шу тариқа контекста ҳосил булган ўзининг ички психологик режасига эга бўлган текстнинг маъносини очиб берамиз. Бу "ўқиш" йўл-йўлакай бўлади, чунки атрофимиздагилар билан муомила жараёнида бизда уларнинг хулқига доир маълум даражада автоматик тарзда мавжуд булган психологик таг маъно ҳосил бўлади.

Ўқитувчининг ўқувчилар билан муомиласи сифатида қаралиб, бирлаштирувчи ўрнини тўлдирувчи вазифасини ҳам бажаради. Болалар кирадиган турли коллективлар, унга нисбатан тарбиявий вазифани бажарувчи катта ёшдаги кишилар, унга таъсир этувчи теварак атрофидаги воқеаликнинг кетма-кет омиллари бир-бирлари билан етарли даражада аниқ вақтда ишлаб чиқилган алоқа системасига эга эмас. Ҳар бир ўқувчига ҳар хил таъсирлар оқими етиб борган, улар бир-бирлари билан унчалик мос келмаслиги ва маълум даражада бири иккинчига зид келиши мумкин. Педагогнинг ўз тарбияланувчиларга кўрсатиладиган турли туман таъсирларининг хусусиятидан хабардорлиги, яна шу таъсирини бирлаштириш, ўрнини тўлдириш ва унга тузатиш киритишга интилиш, унинг шахсий сифатлари ўқувчиларга муносабати ва педагогик маҳоратига қараб, бошқариш воситаси бўлган муаммоларнинг самарадорлиги кўн ёки оз даражада бўлиши мумкин. Педагогик қобилиятлар структурасига кирадиган ёрдамчи хислатлар ва хусусиятлардан айримларини қараб чиқамиз. Бу аввало, ақл идрокнинг хислатларини ҳозир жавоблик, танқид кўз билан қараш, собит қадамлик ва бошқа бир қатор хислатлардир. Ўқитувчининг нуқти: нотифик қобилиятининг мавжудлиги сўз бойлиги ва ҳаказолар ҳам муҳим роль ўйнайди.

Педагогик қобилиятлар фақат педагогик фаолият самарали бўлишининг шартигина эмас, балки кўп жиҳатдан ўқитувчининг муваффақиятли ишлашининг натижаси ҳамдир. Шу муносабат билан ўқитувчининг ўзида педагогик қобилиятларининг аниқ мақсадни кўзлаб таркиб топиши ва ривожланиши катта роль ўйнайди. Тажриба ва махсус тадқиқотлар бунинг батомом ҳақиқий нарсаси эканлигини кўрсатмоқда, масалан шахс перцептив хусусиятларининг энг муҳим элементи бўлган кўзатувчилик ўқитувчининг педагогик тажриба ҳосил қилишига ҳам, унинг махсус куч-ғайрати натижасида ҳам ривожланади, такомиллашади. Ўқитувчи ўзининг социал психологик кўзатувчанлигини, яъни ўқитувчилар турли характер хусусиятлари ва майиллари пайқаб олиш қобилиятинигина эмас, шу билан бирга уларнинг пайдо бўлиш вазиятига мувофиқ баҳо бериш маҳоратини ва ҳоказоларни ривожлантиришга қодирдир. Агар ўқитувчида ўқувчилар билан муносабатларнинг ишонч асосида қурилишига йўл-йўриқлар бўлсагина, бундай мулоқот рўй беради. Тарбия тажрибасида бундай йўл-йўриқни амалга ошириш қийин ишдир, лекин бунга бугундай эришиш мумкин. Албатта катта ёшдаги кишининг болалар муҳитига узвий равишда қўшилиб кетиши ниҳоятда қийин нарсаси. Лекин бу муҳитга у яқинлаша олади, анча яқинлашиб боради.

Педагогда болалар билан ўзаро ишонч ва дўстлик муносабатлари вужудга келгандагина бунга эришиш мумкин.

3.2. Нутқ маданияти ва техникаси

Табиат кучларини билиш ва эгаллашда жуда қисқа вақт мабойнида гоят катта муваффақиятларга эришувчи одамнинг ҳамма бошқа жонзотлар ҳайвонлардан фарқи томони уларда тилнинг мавжудлигидир. Ўзининг онги-тили ва нутқи билан инсон ҳамма нарсадан устун туради.

Тил жамият тараққиётини таъминловчи куч ва миллатнинг мавжудлигини кўрсатувчи белгилардан бири ҳамдир.

Барча ривожланган давлатларда бўлганидек бизда ҳам ўз миллий тилимизни ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Ўзбек тили бизда давлат тили деб эълон қилинган ва шунга амал қилинмоқда.

Юртбошимиз И.Каримов ўз нутқларида чет тилларни ўргатишнинг аҳамияти муҳимлигини кўрсатиш билан бирга яна шундай дейди: "Аммо шунга алоҳида ўرғу беришимиз зарурки, чет тилларни ўрганиш, минбаъд она тилини эсдан чиқариш ҳисобига бўлмаллиги лозим.

Ўз фикрини мутлоқо мутақил, она тилида раво, гўзал ва лунда ифода эта олмайдиган мутахассисни, авваломбор, раҳбар курсисиди ўтиргашларни бугун тушуниш ҳам, оқлаш ҳам қийин" ("Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори").

Тил алоқа воситаси ёки қуролидир, нутқ эса алоқа жараёнининг ўзидир.

Нутқ фаолияти - одам томонидан ижтимоий - тарихий тажрибани ўзлаштириш ва авлодларга бериш ёки коммуникация ўрнатиш ёки ўз ҳаракатларини ривожлантириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир.

Нутқ қанчалик чиройли, мазмундор бўлса кишиларни ўзига шунчалик жалб этади. Бу масалага кишилар қадимдан қизиқиб келишган. Қадимги Юнонистон ва Римда нутқ маданиятининг назарий асослари яратилган. Нотиқлик санъат даражасига кўтарилган. Уларда етук инсон бўлиш учун нотиқлик санъатини эгаллашлари шарт бўлган. 335 йилда Аристотелнинг "Риторика"си яратилади. Цицероннинг "Нотиқ ҳақида", "Нотиқ" асарлари, Марк Фабий Квинтилианнинг "Нотиқ тайёрлаш тўғрисида" асари ҳам нотиқлик санъати ҳақидадир.

Шарқда, жумладан Мовароуннаҳрда ҳам ваъзхонликка катта эътибор берилган. Ваъзхонлик нотиқлик санъатининг ўсиб бориши билан нутқ олдига қўйилган талаблар ҳам мукаммаллашиб боради. Буюк алломалар Беруний, Форобий, Ибн Сино, Махмуд Қошғарий, Замахшарий, Кайковус ва бошқалар тилга, мантиқшунослик ва нотиқликка оид асарлар яратдилар.

Кайковус узининг "Қобуснома" асарида фарзандини ёқимли, мулойим, ўринли сузлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. "Халқ олдида гапирганда сўзинг гузал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин. Халойиқ сенинг сўз билан баланд даражага эришганингни билсин, чунки кишининг мартабасини сўз орқали биладилар...", деб ёзади аллома. У яна нотик халқ тилини, унинг фикри ва руҳиятини билиши керак дейди.

Юсуф ҳос Хожибнинг "Қутадғу билиг" асарида ҳам тил одоби ва нотиклик маданияти ҳақида жуда қимматли фикрлар баён этилади. У қисқа сузлаш, сузларга иложи борича кўпроқ маъно юклаш ҳақида гапирди. Тил инсоннинг қадр-қимматини оширади ёки шу тил орқали инсон юз тубан ҳам кетиши мумкин дейди адиб.

Омонлик тиласанг агар сен узинг,
Тилингдан чиқарма яроқсиз сўзинг.
Қизил тил қилар қисқа ёшли сени,
Омонлик тиласанг аввайла уни.

Алишер Навоий туркий тилда гузал нутқ тузиш байроқдоридир. У ўз ижоди билан ўзбек адабий тилига асос солди. Бу тилнинг бойликларини намоён этди. Навоийнинг "Муҳокаматул - лугатайн", "Маҳбубул-қулуб", "Назм ул жавоҳир" асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гузал намуналари бўлиши билан бирга унинг юксалишига ҳам катта ҳисса қўшди. "Маҳбубул қулуб" асарида тилнинг аҳамияти, ундан фойдаланиш, нутқ маданияти ҳақида муҳим фикрлар берилди.

"Тилга ихтиёрсиз - элга эътиборсиз". "Тилини тиёлган одам донишманд оқил, сўзга эрк берган одам - беандиша ва пасткаш, тил ширин ва ёқимли бўлса яхши, тил билан дил бир бўлса яна яхши".

Навоийдан кейинги қатор адиб, алломаларимиз, жумладан жаҳид зиёлилари ҳам тил ва нутқ, тил ва нутқ маданияти ҳақида ўзларининг муҳим қарашларини баён этганлар.

Ўқитувчи, тарбиячи маданиятини эгалламаса ҳеч вақт ўз ишининг чинакам устаси бўла олмайди, ёмон маънодаги эски

усулдан, бир қолибдаги тайёр андозаларни ишлатишдан нарига ўтмайди. Ўқитувчи нутқ, ўқувчилар билан муоамала қилиши унинг ўз тарбияланувчилари билан мулоқот олиб бориш маҳоратини тақозо этади. Бунинг учун эса у гапиришни билиши лозим. Гапиришни мулоқот олиб боришни доимо ўрганиб бориш керак.

Педагогик жамоа билан, болалар гуруҳлари, айрим ўқувчилар билан гаплаша олиши керак. У дарсни самарали олиб бориши учун гапиришни билиши, суҳбат, лекция, ҳикоя қилиш каби усуллардан фойдаланиши лозим. Биринчи навбатда ўқитувчи суҳбатни бошлаганда, гапни масаланинг қўйилишидан бошлаши мумкин. Бу масалада бўлажак суҳбатнинг маъноси мулажассамлашган бўлади. Мавзуга диққатни тортишга уриниб куриш ҳам мумкин, бунда гапни эркин, қизиқарли фактни маълум қилишдан бошласа бўлади. Суҳбатни тугаллаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. У турлича бўлиши мумкин. Асосий гояларни яна бир марта қисқача баён қилиб бериш мумкин уни шеърый сатрлар билан тугалласа ҳам бўлади.

Бу қоидаларга риоя этиш педагогнинг сўзлари ўқувчиларга зарур таъсир кўрсати учун шарт-шароит яратади. Сўз билан таъсир кўрсатишни амалда қўлланиш ўз ҳиссиётларини, ижодий таъсирланишини бошқариш кўникмаларига ва ўз ҳис-туйғуларини ифодалаш учун аниқ шаклни топа билишга асосланиши лозим. Бу соҳада актёр иши осонроқ эканлигини эътироф қилиш керак. Таълим-тарбия иши раҳбарнинг доимий тутган йўли баъзан педагогика ҳис-туйғулар ва фикрларни сўз билан ифодалашда қолибда иш тутишга олиб келади. Кўпинча сўз билан ифодаланишнинг бир қолибдалиги ўқитувчи ҳаяжонланганда ва жиддий айб. гуноҳ қилган ўқувчиларни қоралаш лозим бўлганда яққол ифодаланади.

Имо-ишора юз ҳаракатлари билан таъсир кўрсатиш мумкин. Бунда ҳам имо-ишоралар сўз-товуш нутқини тўсиб қўймаслиги керак. Оғзаки таъсир қилиш мазмунни таъсир қилувчи таъсир кўрсатишнинг аниқ турига боғлиқ. Агар биз таъсир қилувчи насиҳатдан фойдалансак, нутқимиз ниҳоятда мухтасар бўлиши

лозим. Таъсир қилувчи таъсир кўрсатиш учун ўзига хос нарсა фақат нарсанинг мазмуни эмас, балки нутқнинг оҳангдорлиги, бўёги ҳамдир.

Ҳатто оддий нутқда ҳам агар кучли таъсир қилувчи таъсир кўрсатиш вазифаси қўйилмаса, фақат ахборотнинг мазмуни эмас, гапирувчининг сўзлашиш оҳанги ҳам идрок этилади. Нутқ техникасини такомиллаштириш учун ўз овозини четдан туриб эшитиш муҳимдир. Бу ўринда магнитофон ўқитувчиларга бебаҳо ёрдам беради. Озгача таъсир қилишнинг ҳар хил турларини магнит лентасига бир неча марта ёзиб олиб, эшитиб куриш зарур, шунга эришиш керакки, у галдан бу галга овоз оҳанги тобора аниқроқ бўлиб борсин, ҳал этилаётган вазифага тобора мос келиб, сузловчининг индивидуал хусусиятларини жуда мукаммал ифодалайдиган бўлсин.

Педагогик жараёнда қўлланадиган ўзаро фикр алмашишининг асосий шакллари таҳлил қилиш ва уларга таъриф бериш дарсни вақтда булажак ўқувчининг касб-корига ўз-ўзини тарбиялаши учун ҳам педагогик муомала маданиятини такомиллаштириш учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади.

Тилшунослик болалар нутқни катталарга таҳлид қилиш йўли билан эгаллаб олишларини исботлаб беради. Ўқитувчи нутқи ўқувчилар учун намуна ва уларга таъсир этиш воситасидир. Кичик синф ўқувчиларининг нутқлари унча ўсмаганлиги сабабли катталар нутқидаги яхши жиҳатларига ҳам, ёмон томонларига ҳам бир хилда тақлид қилаверадилар. Ўқитувчи нутқининг хусусиятлари ва нуқсонлари тарбияланувчилар нутқининг хусусиятлари ва нуқсонларига айланиб қолади. Шунинг учун ўқитувчилар нутқида гоят катта талаблар қўйилади. Ўқитувчининг нутқи адабий тил мезонларига жавоб бериши ва болаларнинг ёшига мос, уларга тушунарли бўлиши керак, ўқитувчи ўз нутқида кўпроқ синонимлардан антонимлардан фойдаланиш керак.

Бунинг учун у шошилмасдан дудуқланмасдан, она тилидаги ҳамма товуш сўзларни тўғри, аниқ, бурро, орфография нормаларига риоя қилиб талаффуз эта билиши керак. Ўқитувчи

кўнинча болаларга берилган саволни бир неча марта такрорлайди, бу берилган саволни тўғри тушуниб олишга, вужудга келган паузали тўлдиришга ёрдам беради. Бу вақтда ўқитувчи болаларга биргина фикрнинг ўзи турлича баён этилиши мумкинлигини кўрсата олиш имконига эга бўлиши керак.

Ўқувчиларни ўз фикрларини тўғри шаклда баён этишда ўргатиб бориш керак. Аввало, тўғрилаш, айтиб бериш, кейинчалик болага ўз ҳатосини мустақил тўғрилаш имконини бериш керак.

Бошлангич синф ўқувчилари нутқини ўстириш борасида "Таълим тўғрисида"ги қонунга катта аҳмият берилган. Ўқувчилар нутқини ўстириш воситаси асосан она тили ўқитиш, табиат, математика ва бошқа фанларни ўқитиш орқали амалга оширлади. Ўқувчилар нутқини ўстириш учун кўпроқ эртак, ҳикоя, шеър, расмлар ўргатиш йўли билан эришилади. Нутқ ўстиришда икки усул давр талабидан бири бўлиши мумкин. Ўқитувчилар ҳар бир дарсни бошлашдан олдин 5 минут суҳбат ўтқизишади. Бу усулни бошлангич синф ўқитувчиларининг ҳаммалари ҳам амалда қўлай бермайдилар. Ҳар бир ўқитувчи ҳар кунги биринчи соатларида, ўқилиш дарсларида турли мавзулар танлаб дарс бошлашдан олдин 3-5 минут кириш суҳбати ўтқизишса фойдадан ҳоли бўлмайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўқувчиларнинг оғзаки нутқларини мунтазам ўстириб боришда, уларнинг атроф муҳитни кузишлари ва қайта тасаввур қилдириш орқали боғланишли нутқ, матнлар тузатишларига амалий ёрдам беради. Бунда ўқитувчи эринмай ишлаб бориши лозим.

Ёш авлодни табиат, жамият ривожланиши қонуниятлари билан кишиларнинг ўзаро ахлоқий муносабатлари билан таништиришда ўқитувчи нутқи катта роль ўйнайди. Ҳар бир ўқувчи ўз сеvimли ўқитувчисининг товуш, нутқий хусусиятлари, ўқувчиларга мурожаат қилиш, саволларга жавоб бериш усуллариини доимий эслай олади.

Ўқитувчи нутқи ўқувчиларга таълим-тарбия бериш вазифасини бажариши керак. Шунинг учун унга фақат умуммаданий эмас балки касбий ва педагогик талаблар ҳам

қўйилади. Ўқитувчи ўз сўзининг мазмуни, сифати ва оқибати учун ижтимоий жавобгардир. Шунинг учун ўқитувчи нутқи педагог маҳоратининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Ўқитувчи нутқи дейилганда ўқитувчининг оғзаки нутқи кўзда тутилади. Оғзаки нутқ бу ўқитувчининг гапириш вақтида тузиладиган нутқи.

Педагогнинг нутқи қуйидагиларни таъминлаши керак:

- педагог ва унинг тарбияланувчилар ўртасидаги ўзаро муносабати ва маҳсулдор мулоқотини;
- таълим жараёнида билимни тўла қабул қилиниши, англаши ва мустаҳкамланишини;
- ўқувчилар фаолиятига ундаги инсинктни шакллантириш мақсадида улар онги ва ҳиссиётига ижобий таъсир кўрсатиш;
- ўқувчиларнинг ўқув ва амалий фаолиятини мақсадга мувофиқ ташкил этиш.

“Педагогик нутқ” тушунчаси ўқитувчининг коммуникатив хулқи тушунчаси билан узвий боғлиқ. Ўқитувчининг коммуникатив хулқи дейилганда фақат унинг гаприш ва ахборот бериш жараёнигина эмас балки педагог ва ўқувчи мулоқоти учун эмоционал психологик муҳит яратишга, улар ўртасидаги муносабат ва иш услубига таъсир кўрсатувчи нутқни ташкил этиш ва унга мос ўқитувчининг нутқий назокати ҳам кўзда тутилади.

Ўқитувчининг оғзаки нутқи монолог ёки диалог шаклда бўлади. Монологик нутқнинг кенг тарқалган шакли ҳикоя, мактаб маърузаси, шарҳ кабилардир. Диалогик нутқ турли суҳбат, савол-жавоб шаклида бўлади.

Педагог вазифани муваффақиятли бажариши учун ўқитувчининг нутқи маълум талабларга жавоб бериши, яъни керакли коммуникатив сифатларга мос бўлиши керак. Нутқ бир неча нормаларга мос бўлиши керак: замонавий нормаларга, ифодали, адабий тил нормаларига.

Педагог нутқнинг тўғрилиқ, аниқлиқ, мослиқ, лексик бойлиқ, ифодалилиқ ва тозаллиқ каби коммуникатив сифатлари ўқитувчи нутқининг маданиятини белгилайди.

Мақсадга мувофиқ педагогик нутқ ўзининг мантиқийлиги, ишончлиги, кўзатувчанлиги билан ҳарактерланади.

Педагогик нутқнинг функцияларидан бири - билимни тўлиқ ҳолда берилишини таъминлашдан иборатдир.

Ўқитувчи нутқининг коммуникатив ўзига хослиги билан билимни ўқувчилар томонидан қабул қилиниши ва эсда қолиши ўртасида тўғридан-тўғри алоқа бор. Нутқ буни таъминлаши ёки қийинлаштириши мумкин.

Ўқитувчининг нутқи фақат ахборот бериб қолмай, ўқувчининг онги, сезгисига таъсир қилиши, уларни ўйлаш фаолиятига ундаши керак.

Ўқитувчи нутқи иккинчидан ўқувчининг самарали ўқув фаолиятини нутқи аввало дарсда самарали ўқув эшитувчинини таъминлаши керак.

Ўқувчи ўқитувчи нутқини эшита туриб қатор операцияларни бажаради: берилаётган ахборотни кўргазмали шаклда аниқлаштиради, ўзидаги билим билан унга муносабат билдиради, эслаб қолади, нутқ мантиқини, фикрлар ривожини кўзатиб боради.

Овоз тонининг баландлиги, товушнинг юқорилиги, бир хилда гапириш болаларни чарчатади. Ўқув - билув жараёнининг самарали бўлишига дарсда ўқитувчи танлаган коммуникатив хулқ услуби ҳам таъсир қилади. Ўқитувчи кўпинча "ўқир", "жим ўқир", "ўқир", "тутаг", "ёп" каби норозиликни билдирувчи сўзларни ишлатади, ўқувчи жавобини бўлади, "ҳар доимгидек ҳеч нарса билмайсан", "сен буни қаердан ҳам тушунардиг" каби гапларни айтадики, бўлар ўқитувчи ўқувчи муносабатини бузилишига, ақлий фаоллиқ пасайишига олиб келади.

Педагогик нутқнинг учинчи функцияси-ўқитувчи ўртасидаги маҳсулдор ўзаро муносабатни таъминлашдан иборат.

Ўқитувчи нутқи ўқувчи - ўқитувчи муносабатини бошқариш ролини ҳам бажаради. Бу ерда ҳамма нарса аҳамиятли: ўқитувчи

ўқувчиларга қандай мурожаат қилади, саломлашади, талабларини қандай қўяди, қандай огоҳлантиради, хохишини қандай баён қилади; нутқи импотенцияси, юз ифодаси, қараши, ҳам болага таъсир кўрсатади. Дарсдан ташқари мулоқотда буларнинг аҳамияти янада катта бўлади. Кўп нарса ўқитувчининг индивидуал мулоқот услубига ҳам (қўрқувга асосланган, уйинга, дўстона алоқага асосланган), мулоқот доирасидаги социал ҳарактерларига ҳам боқлиқ бўлади.

Ўқитувчи нутқининг хусусияти у аввало ўқувчиларга қаратилган ва йўналтирилган бўлади. Ўқитувчи монологи ҳам ўқувчилар билан ички диалог шаклида бўлади. Унинг нутқида биргаликдаги иш учун гапириш бўлади: "Биргаликда ўйлаб кўрайлик", "Ўйлайманки, бу ишлар қизиқтиради", "сиз албатта эсладингиз" ва бошқалар.

Ўқитувчи оғзаки нутқининг яна бошқа хусусияти, унинг мазмуни ўқувчилар томондан икки канал орқали товуш ва визуал йўл билан қабул қилинади. Визуал ҳаракатлар ўқитувчи нутқининг таъсирчанлиги, ифодалилигини оширади, у ўқитувчининг кайфияти ҳақида ҳам ўқувчиларга ахборот беради. Шунинг учун ёш ўқитувчи мулоқотда ўзининг ташқи кўринишини бошқара олиш кўникмасини шакллантириши керак.

Оғзаки нутқининг яна бир хусусияти унинг импровизация ҳарактерида эканлигидир. Тажрибали ўқитувчи текстга ёки конспектга қарамасдан гапиради, ўқувчи уни тинглай туриб, сўз ва ифодалар бирдан тутилаётганлигини кўради. Шундай ҳолат вужудга келадики, гўёки ўқитувчи бу ҳақиқатни фикрларини биринчи марта ўқувчилар билан очаётгандек бўлади.

Бўлажак ўқитувчини такомиллаштириш. Нутқи такомиллаштиришни қўйидаги йўналишларини кўрсатиш мумкин: ўз-ўзини назорат ва нутқ маданиятини ривожлантириш; нутқий мулоқотнинг барча ҳолатларида адабий нутқ қоидаларини эгаллаш учун ўзига шароит яратиш.

Ўз-узини назорат ва ифодали нутқ малакаларини ривожлантириш Ўз нутқ индотенцияларини кузатиш: у жонли, хилма-хил, ҳиссий бўёқлими ёки бир хил монотон-ми?

Нутқ тайёрлаш жараёнида узингизча қуйидаги саволларга жавоб тошинг: тингловчиларда қандай фнкр уйғотмоқчисиз? Уларда қандай кайфият яртмоқчисиз? Нутқ мазмунини ва шароити қандай интонация ва ритм талаб этади? Бир неча бор нутқингизни қайтариб кўринг.

Нутқингизни бадий адабиётдаги лавҳаларга ўз таассурот-ларингизни қўшган ҳолда қайта тўлдириш.

Коммуникатив нутқнинг мувоффақиятли бўлиши ўқитувчида қатор махсус қобилиятлар ривожланишини талаб қилади: социал-перцептив қобилияти, ижтимоий тасаввур қобилияти, ўзини бошқара олиш қобилияти, мулоқотда ўзининг руҳий ҳолатини бошқара олиш қобилияти, иродавий таъсир кўрсатиш, ишонтира олиш қобилияти.

Нутқ малакалари ва кўникмаларини муваффақиятли эгаллаш учун шароит яратувчи кишининг умумий руҳий жимоний хусусиятларини ривожлантириш, бунда тасаввурни, образли хотира ва фантазияни ривожлантириш кўзда тутилади

Товуш. Баъзиларга товуш туғма берилган, лекин бу ҳам машқ қилиб турилмаса бузилади. Киши товушини кучли, эгилувчан, жараёшли қила олиши мумкин.

Ўқитувчи товушининг ўзига хослиги нимада?

Аввало бу товушнинг кучлилиги. Унинг кучли нутқ ашарати органларининг активлигига боғлиқ.

Товуш эшитилишининг полетность (учувчан)лиги, бу овозни масофага мослаш олиш, товушни бошқара олишдир. Гипкост (эгилувчанлик) ва подвижност (ҳаракатчанлиги) товушнинг уни енгил ўзлаштира олиш, тингловчиларга мослашдир.

Диапазон - товушнинг ҳажми Унинг чегараси жуда юқори ва паст тон билан аниқланади.

Тембр - товуш бўёғи, ёрқинлиги, шу билан бирга унинг юмшоқлиги, илиқлиги, ўзига хослиги.

Ўқитувчида касбий кассаллик келиб чиқмаслиги учун товуш гигиенасига амал қилиш керак. Ўқитувчи иш вақтининг 50% давомида гапириб туради. Педагог иш вақти тугагач 2-3 соат давомида узоқ вақт сузлашишдан қочиши керак. Зарур бўлиб қолса қисқа ва секин гапириши керак.

Дарс жадвали қўйилишида шунга эътибор бериш керак. 3-4 соат дарсдан сўнг нутқ аппарати чарчайди, шундан сўнг 1 соат товуш дам олиши керак. Кўп стажли ўқитувчи 2-3 соатда чарчайди ва 2 соат дам олиши керак. Юқори нафас йўллари, нерв системалари, овқатланиш режимига эътибор бериш керак.

Дикция - сўз, бутин, товушнинг айтилишидаги тўғри ва аниқлик. Дикцияни такомиллаштириш нутқ органларининг ҳаракатини қайта ишлаш билан боғлиқ. Махсус машқлар бошқарилади.

Ритмика - айрим бўгинларни айтишдаги тўлиқ давомийлик, шу билан бирга нутқни ташкил қилиш этапи. Бу нутқнинг муҳим элементи бўлиб, баъзан интонация ва пауза узига сўздан кўра кучли эмоционал таъсир қилади.

Нутқ тезлиги ўқитувчининг индивидуал сифатита, унинг нутқ мазмуни ва мулоқот ҳолатига боғлиқ бўлади. Турли миллатларда нутқ темпигурича бўлади. Русларда минутига 120 сўз атрофида, инглизларда 120 -150 сўзгача. Тадқиқотларга кўра 5-6 синфларда ўқитувчи минутига 60 сўз, 9-11 синфларда 75 сўз гапириши тўғри бўлади.

Материалнинг мураккаб қисмини ўқитувчи паст темпда. Кейин эса тезроқ гапириши керак. Қоида, қонунлар айтганда, хулосада нутқ секинлашади.

Нутқ техникаси. Ўқув вақтининг кўп қисми ($1/4$, $1/2$) да ўқитувчининг нутқи билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ўқув материални ўқувчилар тушуниши ўқитувчи нутқи мукаммаллиги билан боғлиқдир.

Баъзилар товуш ва унинг тембри тугма деб билишади. Лекин ҳозирги экспериментал физиология товушни тўлиқ қайта куриш мумкинлигини аниқламақда.

Тарихдан ҳам маълумки, баъзи кишилар ўзларининг нутқ, товушларини такомиллаштириб борганлар. Масалан, Демосфен ўзининг бу соҳадаги камчиликларини тугатиб бориб Қадимги Грециянинг сиёсий ораторларидан бирига айланган. Ёки Владимир Маяковский ҳам 20 ёшдан ўзини расмий чиқишлари учун танерлаган, оғзига тошчалар олиб, Рион дарёси бўйича нутқлар тайёрлаган

Бугунда нутқ техникаси бўйича ишлашнинг театри педагогика тажрибаси асосида нутқий нафас, товуш, дикция, ритмика каби комплекслари ишлаш кўзда тутилади.

Нафас. Нафас организмга ҳаёт таъминлаб туриши билан бирга у нутқнинг энергия базаси сифатида ҳам фаолият қилади. Нутқий нафас фоноциол нафас дейилади (фоно-товуш). Купдалик ҳаётда нутқимиз диалогик тарзда бўлиб, нафас қийинчилик тўғдирмайди. Лекин дарсда ўқитувчи кўп гапирган, маъруза ўқиган вақтларда ўзгармаган нафас гапирган, маъруза ўқиган вақтларда ўрганмаган нафас қийинчилик тўғдиради: юз қизариб, кетиши, одышка бўлиши мумкин.

Нафас жараёнида қайси мускуллар иштирок этишига қараб нафаснинг 4 та типи ажратилади:

1. Елка ва кўкрак қафасининг юқори қисмини кўтарувчи мускуллар иштирок этади. Бу кучсиз, юқори нафас бўлиб, ушканинг фақат юқори қисми фаол ишлайди.
2. Кўкрак орқали нафасни қовургалар орасидаги мускуллар амалга оширади, Диафрагма кам ҳаркатда бўлиб, нафас чигариш кучсиз
3. Диафрагмвли нафас – кўкрак ҳажмининг ўзгариши, диафрагма қисқариши ҳисобига бўлади.
4. Дифрагма ва қовурга орқали нафас – диафрагманинг ҳар томонлама ҳажми ўзгариши, қовургалар орасидаги ва қориндаги нафас мускуллари ҳам қатнашади. Шу нафас тўғри бўлиб, бу нутқий нафас учун асос бўлиб ҳисобланади.

3.3. Ўқитувчининг дарсдаги маҳорати.

Ўқитиш билан болаларнинг ақлий ривожланиши ягона, бири бири билан боглиқ жараёндир. Ўқитишда билимлар ва фаолият усулларининг доимо мураккаблашиб бориши ўқувчиларнинг ривожланишини белгилайди. Аммо ўқитиш натижасида ривожланиш рўй берибгина қолмай, унинг ўзи ҳам ривожланиш даражасига боқлиқ бўлиб, унинг ютуқларига таянади. Ўқувчилар нимага тайёр бўлсалар уша нарсанигина ўргана оладилар.

Психолог ва дидактикларнинг тадқиқотларида шу нарса исботландики, "Ўқитишнинг мазмуни, яъни болага бериладиган билимлар ва фаолият усулларини ўзгартириб, боланинг ривожланишини ҳам анча ўзгартириш мумкин".

Ўқиш жараёнида ўқувчиларнинг доимо интеллектуал ўсиши ва ривожланишини таъминламоқ учун ўқитувчи ривожланишнинг у ёки бу даражасини, ўқувчилар ривожланишининг бир даражасидан иккинчисига ўтишни пайқай олиши муҳимдир. Агар у мактаб ўқувчилари ақлий ривожланишининг айрим белгиларидан хабардор бўлса, бу ишни қила олади.

Ақлий ривожланиш белгиларидан бири билимлар системасининг мавжудлигидир. Бироқ билимлар мар хил йўллар билан олинади. Билим олиш усулларидан бири – ёдлашдир. Аммо, билимларни ўзлаштиришнинг бу усули ўқувчи фаолиятида асосий ўринда бўлиб, у бошқа усуллардан хабардор бўлмаса, бу ҳолда ўқувчи жуда оддий масалани – бирор қондани тасдиқлаш учун мисол келтириш ҳақидаги вазифани бажаришда боши берк кўчага кириб қолади.

Демак, ақлий ривожланишнинг белгиси билимгагина эмас, балки билимларни ўзлаштириш жараёнидан, билим фаолиятининг усулларилан ҳам иборатдир.

Ўқувчилар олдига билимларни мустақил эгаллаш ва уларни амалиётта татбиқ этиш зарурати қўйилса, уларнинг ақлий ривожланиши муваффақиятлироқ боради. Топпириқларни бажариш вақтида ўқувчилар мураккаб ақлий иш қилишлари керак бўладики, бу иш кўзатиш, таққослаш, умумлаштириш, ўқув

гошириқларини ҳал этиш учун қоидаларни татбиқ этиш синғари бир қанча ҳаракатларни ўз ичига олади. Агар ўқитувчи асосан икки ҳаракатни тинглаш ва ёдлаб қолишинигина талаб қиладиган бўлса, мактаб ўқувчилари фақат ана шу ҳаракатларни бажаришга ўрганиб қолиб, натижада оддий дарс вазифасини ҳам ҳал этаолмайдилар. Демак, ўқувчиларнинг тайёртарлигисиз ўқитишга ижодий ёндашиш мумкин эмас. Ўқувчиларни фикр юритиш, ақлий операцияларни бажаришга ўргатиш лозим.

Ақлий операцияларни, бажариш кўникмасини эгаллаш даражаси ўқувчилар ривожланишининг муҳим белгисидир.

Аммо бунинг ўзи кифоя қилмайди. Ақлий операцияларни бажариш кўникмаси барқарор бўлиши керак. Ўқувчи ҳар қандай шароитда, фанда ҳам уни татбиқ эта олишга эришини лозим.

Ўқувчи хилма-хил интеллектуал кўникмаларни эгаллагач, материал мазмунигагина эмас, балки билиш жараёнининг ўзига ҳам қизиқиш билан қарай бошлайди. У қийин вазифаларни ҳал этишни ёқтиради. Билишга, қизиқиш ривожланиб ва такомиллашиб, ўқув материални эгаллаш усулларини такомиллаштириш эҳтиёжига айланади.

Билимга қизиқиш ва билимларга чанқоқлик – ақлий ривожланишнинг муҳим белгиларидир.

Ўқитувчи дарс ўтиш жараёнида ўзи баён қиладиган назарий материал тўғрисида ўйлаши ва айни вақтда ўқувчиларнинг ақлий меҳнатини кўзатиб бориши, уларнинг диққат эътиборини, қизиқишини иродавий куч – гайрат, ақлий меҳнатга ва ўқувчига муносабатини кузатиб, таҳлил қилиб бориши лозим. Педагогик меҳнатнинг ана шу икки томонини уйғунлаштириш турли нарсалар тўғрисида ўйлай билиш ва мураккаб ўқиш – ўқитиш жараёнини ҳар томондан таҳлил қила билиш педагогик маҳоратнинг энг юзик соҳаларидан биридир.

Ўқувчи билан ўқитувчининг ақлий меҳнатидек жонли, доим ўзгариб турувчи, жушқин ҳеч нарса йўқ. Башарти ўқитувчи айни вақтнинг ўзида ҳам дарс материали тўғрисида, ҳам болалар тўғрисида ўйлай олса, башарти у белгиланган дарс режасини ҳар

бир лаҳзада ўзгартиришга тайёр бўлса ва бундай ўзгартириш бирдан бир оқилона иш бўлса, синф унинг ихтиёрида деяверинг.

Дарс самарали бўлиши учун аввало ўқитувчи суҳбатин қандай бошлаш; ўқувчиларнинг диққатини қандай қилиб дарҳол ўқитувчининг гапларига қаратиш, уларни қизиқтириш мумкин? Бунда гапни масаланинг қўйилишидан бошлаш мумкин, бу масалада бўлажак суҳбатнинг маъноси мужассамлашган бўлади. Мавзуга диққатни тортишга уриниб куриш ҳам мумкин. Бунда гапни ёрқин, қизиқарли фактни маълум қилишдан бошласа бўлади. Тегишли мақола ёки цитага келтириш ҳам муваффақиятли бўлиб чиқиши мумкин. Бундан ташқари дарҳол болаларга бўлажак суҳбат уларнинг қизиқишлари билан боғлиқ эканлигини айтиб ўтса ҳам бўлади.

Суҳбатга болаларнинг диққати жалб қилинди. Энди унинг мавзусини қисқа, лекин етарли даражада аниқ қилиб очиб бериш лозим. Бунда шундай вариант бўлиши мумкин. Дастлаб педагог ўқувчилар онги ва ҳиссиётига етказмоқчи бўлган асосий фикр қисқача баён этилади. Сўнгра у очиб берилади. Бунинг учун фактлар, мисоллар ва иллюстрациялар системаси баён қилинади. Бунда ёрқин таққослашлар, кутилмаган ўхшатишлардан фойдаланиш ҳам фойдали бўлади. Шундан сўнг хулоса чиқариш, яъни суҳбатнинг асосий фикрини бошқача сўзлар билан такрорлаш мумкин.

Суҳбат болаларда доимий қизиқиш ўйготиш учун бир қатор мураккаб бўлмаган усуллардан фойдаланиш зарур, энг муҳим сўзлар ва ибораларни интонация билан ажратиб кўрсатиш ва аксинча, интонацияни ўзгартириш, унчалик муҳим бўлмаган текстни баён қилиш керак, овоз ва нутқ оҳангини ўзгартириш лозим.

Суҳбатин тугаллаш ҳам турлича бўлиши мумкин. Асосий гояларни яна бир марта қисқача баён қилиб бериш мумкин. Уни шеърый сатрлар билан тугалласа ҳам бўлади. Агар педагог болаларнинг ўзлари эшитган нарсалари ҳақида фикр

юретишларини хоҳласа, жавобсиз савол билан ҳам тугаллаш мумкин.

Педагог эски фикр учун янги сўзлар излаши ва топиши лозим. Бундай қилмаса қўйидаги вазият ҳосил бўлиши мумкин: яхши граммафон ёзувини биринчи бор эшитиб кўрганда кутилмаган бир ҳодиса бўлади, иккинчи марта тинглаганда – насихат, кейинги эшитиб куришда эса ички, баъзан эса ташқи қаршилиқ келтириб чиқарувчи зурлик бўлади.

Дарс самарали бўлиши учун ўқитувчи ўқувчини ўзига мойил қилиб олиши лозим. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчи билан ўзини шундай тутиши керакки, унда Мен педагог учун аҳамиятлиман деган ҳиссиёт пайдо бўлсин. Шундай ҳиссиёт уйғотиш учун ҳар бир ўқувчида устун афзал томонларни бошқалардан фарқи топиш муҳимдир, фақат топишгина эмас, шу билан бирга буни айтиш ҳам керак.

Янги материални ўқувчига етказишда, унинг олдинги тўплаган билимларига таяна олишига, ундан самарали фойдалана олишига эришиш керак. Тушунарли бўлмаган нарсаларни тушунтириш учун ўқувчиларнинг билимини яхши билиш керак.

Дарсда ақлий меҳнатнинг самарадорлиги куп жиҳатдан ўқитувчининг янги материал билан илгари ўзлаштирилган материал нисбатини қандай белгилай олишига боғлиқ. Қачонки янги материал яхши маълум бўлган материалга пухта маҳкамланса у мустаҳкам ўзлаштирилади.

Ўқувчи ўқув материални қандай эгаллаганлигини билиш ўқувчи учун ҳам ўқитувчи учун ҳам муҳимдир. Бунга билим, куникма ва малакаларни текшириш ёрдамида эришилади. Текшириш билимларни пухта ўзлаштириш учун ҳам муҳим воситадир.

Текшириш жараёнида ўқитувчи болалар билимларини қанчалик ўзлаштириб олганликларинигина эмас, балки улар материални қанчалик тўғри билмасликларини аниқлашга интилади.

Текшириш ва баҳолашнинг тарбиявий аҳамияти яна шунда намоён бўладики, ўқишни назорат қилиш системаси ижобий ёки

салбий баҳо ўқувчини системали ишлашга рағбатлантиради, унда меҳнатсеварликни таркиб топтиради.

Узлаштиришва текширишга дидактик талаблар. Аввало, билимларни текшириш уларни аниқлашдан фарқ қилади. Билимларни аниқлаш текширишнинг бошлангич босқичидир. Бу босқичда ўқитувчи ўқувчи материал устида ишлаган – ишламаганлигини аниқлайди. Текшириш ҳар томонлама назоратни, билимлар ҳажми ва чуқурлигини, кўникма ва малакаларнинг пухталигини ва аниқлаб олинганлигини англаш ўқувчилар ақлий онгининг бориши ва натижаларини назорат қилишни тақоза этади.

Билимларни текшириш вақтида эътибор ва тиришқоқлик ҳисобга олинади, аммо у асосий мезон бўлмайди. Аввало билим, кўникма ва малакаларнинг сифати ва чуқурлиги ҳисобга олиниши керак.

Билимларни текширишда индивидуал ҳиссиётларни ҳам ҳисобга олиш керак.

Бизда текширишнинг 3 та тури: кундалик, даврий ва якуновчи текширишдан фойдаланилади. Ташкил этиш усулига кўра индивидуал ва фронтал текшириш бўлади.

Кундалик текшириш кенг тарқалган назорат жараёнида ахборотни олиш жараёнига кўра назоратни: огзаки, ёзма, лаборатория назоратларига ажратилади. Назоратни ўқитишнинг асосий босқичларидаги ўрнига кўра жорий, оралик ва якуний назоратга ажратилади.

Огзаки назорат индивидуал ва фронтал сураш йўли билан амалга оширилади. Индивидуал сурашда ўқитувчи ўқувчилар маълум вақт даврида эгалаган тушунча, қонун, назария ҳамда далилларни қай даражада доскага бирдан 2-3 ўқувчи чиқарилади.

Дарс вақтида ўқитувчи назокатсизлиги натижасида айрим фожеалар ҳам юз берганлигига оид мисоллар бор, шулардан бирини келтирамыз.

Бир ўқитувчи дарсни уз вақтида бошлаб утаётган вақтда бир ўқувчи дарсга кечикиб келади ва салом бериб ўтиришга рухсат

сурайди, ўқитувчининг дарсни бузганлиги ва ўқувчиларни диққатини булганлиги ўқувчига ўқтирилади, бир неча сўзлар билан ҳақоратлайди, пималар деб унга лақаб қўяди. Ўқитувчининг шунча таниб-билгани-ю, лақабларини, қўполликларини у қўлогига олмайди. Сени касришга шунча дарс ўтиб кетди,- деб уни ўтиришга рухсат беради. Ўқитувчи дарсни давом эттиради. Лекин ўқувчи қўлогига ҳеч нарса қирмайди.

Дарс тугаши билан ўқитувчининг столига қисқагина хат ташлаб чиқиб кетади. Лекин бу билан ўқитувчи ва мактаб маъмурияти қолаверса ота-оналар ҳеч қандай чора топа олмайдилар, буни иложи ҳам йўқ эди...

Ҳатда ўқувчи ўқитувчидан узр сўраб узидан ўтган ёмонликлардан ва уйда бўлган айрим сабабларга кўра 5-10 минутга кечикиб қолганлиги учун уни ўртоқлари олдида ҳақоратлаганлиги у помусга чидай олмаганлигини хатга тушурган эди. Лекин бу ҳат ўқитувчининг қўлига тушган вақтда у ҳаётдан кўз юмган эди. Энди бу ўқувчи ўқитувчи ва ота-оналари орасида бўлмайди.

Ўқитувчи ўша вақт мабойида ўқувчининг ўтиришга рухсат берганда эди! Ёш қалб бизни ҳаётимиздан кетмаган бўлар эди.

Яхши киши ўз ўрнини ҳар жойда топа олади. Ўқитувчи аввалом бор актёр бўлиши керак. Синфга кирганда ўқитувчи ўзини яхши гута билиши керак. Ўқувчиларга қапдай муносабатда бўлишни билиши, дарсни қандай ўтиши кераклигини билиши керак. Ўқитувчи ўқувчининг олдида ўзини яхши гута билиши, дарсни қапдай ўтиши кераклигини билиши керак. Ўқитувчи ўқувчининг олдида ўзини қандай моҳирлигини, усталигини кўрсата билиб дарс ўта билиши керак. Айрим ўқитувчилар синфга киргандан кейин ўзини тутиши аввалом бор ўқувчиларни бўлар-бўлмасга ҳақоратламаслиги лозим. Ўқитувчи қанчалик ўқувчилар олдида қадри бўлса ўқувчилар устозини шунчалик яхши кўради.

3.4. Ўқитувчининг тарбиячилик маҳорати

Келожакда Ўзбекистон юксак даражада

*тараққий этган иқтисоди билангина эмас,
балки билимдон, маънавий жиҳатдан
етук фарзандлари билан ҳам жаҳонни
қойил қилиш лозим.*

Ислом Каримов

Мен Абдулла Авлониёнинг "тарбия биз учун ё ҳаёт ё мамот ё нажот ё ҳалокат, ё саодат ё фалокат масаласидир" – деган фикрини кўп мушоҳада қиламан. Буюк маърифатпарварнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги кунда биз учун ҳам шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарбдир. Чунки таълим тарбия онг маҳсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган омиддир. Бинобарин таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб эса биз кузлаган олий мақсад, озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди деган эдилар, – президентимиз И.А. Каримов ўз асарларида.

Дарҳақиқат юртимиз келажаги бўлган ёшларни ҳар томонлама камолга етган баркамол инсон қилиб тарбиялашда уларнинг маънавий қирралари: иймон, эътиқод, меҳр, ватанпарварлик, дўстлик, инсонга чексиз муҳаббат, муруватлилик, қаноатлилик ва сабр-тоқатлилик, саҳийлик, миллий гурур каби фазилатларни шакллантириш жуда муҳимдир. Бу мислсиз тенги йўқ ишда ўқитувчиларнинг, тарбиячиларнинг, таълим соҳасида масъул ходимларнинг хизмати бениҳоя каттадир.

Тарбия тарихий ва ижтимоий ҳодисадир; Тарбия авлод аجدодларимиздан бизга етиб келган буюк мерос бўлиб, у комил инсонни вояга етказишда муҳимдир. Тарбия инсонларнинг фаолияти жараёнида уларнинг онги ва иродасини устиришга хизмат қилади. Шу билан бирга тарбия ижтимоий ҳодиса бўлиб, инсоният тараққиётининг турли босқичларида ўзига хос мазмун ва амалга ошириш шаклига эгадир. Тарбия ҳақида Шайх Саъдий ўзининг "Тулистон" асарида шундай деб ёзган: "Кимдаким ёшлиқдан тарбия олмаса, катта бўлгач бахтли бўла олмайди".

Адибнинг юқоридаги сўзларига амал қилган ҳолда ўқувчиларнинг маънавий бой, жисмоний жиҳатдан соғлом қилиб тарбиялаш мақсадида дастлаб уларнинг тарбиявий даражасини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун ўқувчилар қалбини одоб-ахлоқ нурлари билан ёритмоқчи бўлган тарбиячи ўқитувчи чуқур билим кенг маҳорат ва тарбиячилик санъатини эгалламоғи керак. Тарбиячилар ёшларни тарбиялашда қуйидаги манбалардан фойдаланишлари мумкин:

1. Умумий қадриятлар.
2. Ислом таълимоти.
3. Ўзбек миллий урф одатлари.

Тарбиявий жараён онгли, масъулиятли фаолият бўлиб унда тарбиячи тарбияланувчиларни комил инсон қилиб етиштиришда унда ҳар томонлама таъсир кўрсатади. Тарбиялаш жараёнида тарбиячи ўқувчилар маҳорати тарбия жараёнига жуда катта таъсир кўрсатади. Улар ўқувчилар жамоасининг тарбиявий даражасини ўрганиб, унга таъсир кўрсатиш маҳоратига эга бўлиши, тарбиявий тадбирларни ўқувчиларнинг руҳиятига қанчалик ижобий таъсир этганини кўзатиб, уни янада ривожлантириш, такомиллаштириши, тарбиявий ишларнинг самарадорлигини оширишда ўз билимини гаркибий равишда бойитиб бориши лозим.

Юртимизда тарбиявий ишларини ташкил қилишнинг асосий мақсади миллий истиқлол гоёси талабига жавоб берадиган ёшларни тарбиялашга қаратилган экан, айни пайтда бу ният тарбиячи ўқитувчиларга катта масъулиятни юклайди. Педагогик фаолият юритили давр талабига жавоб бермоғи лозим. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида" ги қонуннинг 5 моддасида худди шу хусусда тўхталган: "Тегишли маълумоти, касб таиёргарлиги бор ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган шахслар педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга ..".

Тарбия 3 нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга ва машққа деган эди улуг олим Арасту. Ана шу гоёларга асосланган ҳолда тарбиячилар қуйидаги қонунларга бўйсунмоқлари лозимдир:

- тарбия улуғланаётган инсон шахсини олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёш йигитнинг бетакрор ва ўзига хослигини хурматлаш, унинг ижтимоий ҳуқуқи ва эркинлигини эътиборда тутилиши;
- миллийликнинг ўзига хос ағъана ва воситаларига таяниш, лекин тарбиянинг миллий бунёдкорлиги ёш авлоднинг яшаши лозим бўлган кўп миллатли ва жаҳон маданияти бойликларининг қизиқишларини интилишларини инкор қилмаслик лозим;
- ўқувчилар фаолиятида тарбиявий жараённинг асосини ташкил қилиш, зарур, қизиқарли, тўлақонли болалар ёш жиҳатларига мос ҳаёт иқлимини яратиш, меҳнат, хайрия, ижтимоий фойдали, ижтимоий кунгил очар ва шунга ўхшаш тадбирлар ташкил этиш лозимки, натижада ўқувчилар ўзлари хоҳлаган ишга қўл урсинлар, муваффақият ҳиссини туйиб, ўзларига ишончлари ортсин, ахлоқан барқарор бўлсин.

Ўқитувчи тарбиячилик маҳоратини ошириб борар экан, ўзаро муносабатларнинг қуйидаги қирраларига эътибор қилиши лозим:

- ♦ ватанга муҳаббат ва инсонпарварлик;
- ♦ маънавий тарбия (одоб ва ахлоқ);
- ♦ иқтисодий тарбия;
- ♦ экологик тарбия;
- ♦ гўзаллик тарбияси;
- ♦ жисмоний тарбия;
- ♦ ота-оналар билан ишлаш.

Демак, ўқитувчи жамият ҳаётида етакчи урин тутувчи мураккаб шахс структурасига эга бўлган инсоннинг касбий қиёфасидир. Ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида эришилган ютуқларнинг заминиди унинг меҳнатининг натижалари ётади. Ўқитувчилар тайёрлаш жараёнида, уларнинг ҳам педагогик, ҳам психологик тайёргарлиги ва билими, муомала маданияти, миллий ва миллий психологик омилларни эътиборга олиш керак. Юксак савияли зўр маҳоратли тарбиячиларгина халқ орзусидаги баркамол

инсонни тарбиялайди. Илм инсонни юксаклик сари олиб боради. А.Авлоний айтганларидек: "Илм инсонларнинг мадори, ҳаёти, порлоқ келажаги, раҳбари, пажотига айланган. Илм инсон учун гоят олий ва муқаддас фазилатдир. Шунинг учун аввалом бор илми, тарбияли бўлмоқ ҳар бир ёш инсоннинг бурчи. Бу мақсадда кунглига энг олий орзуларни жамлаб, ўқитувчи тер гўкиб ишлайди. Уларнинг меҳнатини муносиб ҳурмат қилиб, имконда бор билимларини эгалламоқ керак. Беҳбудий айтганларидек: "Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир"

"Кимга қандай панду инсиҳат қилсанг;

унга аввало ўзинг амал қил". Ибн Сино

Халқимизда тарбиячилик санъати қадимдан жуда юксак даражада ривожланган. Шарқ мутафаккирлари педагогик олимлари баркамол инсонни етиштириш учун тарбия нақадар зарурлигини, унинг моҳияти ва мазмунини асослаб берганлар. Тарбиявий ишларни ташкил қилишнинг миллий ва назарий асослари мавжуд бўлиб ўқитувчилар ўзларининг тарбиячилик фаолияти жараёнида шу манбаларга асослар, тарбия янада мукамалроқ натижага эришади.

Туркистонда миллий уйғонишнинг вужудга келиши қуйидаги назарий таълимотлар асосида олиб борилди:

- ўзбек халқининг мустамлакачилик зулмидан озод бўлиши натижасида, ўлкадаги миллий, диний гояларнинг кенг руёбга чиқиши;
- маърифатпарварлик ёки жамиятни янгилашга интилиш-жадидчилик;
- она тилимиз унинг софлиги ва хорижий сўзлар, иборалардан озод қилиш учун кураш

Миллий уйғонишда бундай назарий йўналишларнинг мақсадлари қуйидагича эди.

1. Туркистон халқларининг авлод-аждодлари яратган халқ оғзаки ижодиётининг миллий тарбия воситаси сифатида қўлланишини юзата чиқариш ва кенг фойдаланиш.
2. Халқимиз яратган кенг урф-одатлар ва анъаналарни тиклаш.

3. Қуръони карим ва ҳадис шарифдаги инсон камолоти ҳақидаги гояларни ёшларга ўргатиш.
4. Маърифатпарвар мутафаккирлар, миллий каҳрамонлар фаолияти уларнинг асарларини ўрганиш, илғор тарбиявий таъсир кўрсатувчи таълимотларга амал қилиш.

Юқоридаги миллий тарбиянинг назарий асосларидан фойдаланиш орқалигина миллий тарбия халқ руҳи билан боғланади. Миллий тарбия халқ номи ва унинг тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Ўтмиш маданий миллий меросимиз бу кун бизнинг ҳамроҳимиз, ёшларимиз тарбияси учун муҳим, восита бўлиб хизмат қилади. Мухмуд Қошғарийнинг "Девони лутати турк", Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Аҳмад Юғнакийнинг "Хибатул ҳақойик", Берунийнинг ҳикматлари Ибн Синонинг "Тадбир ал-манозил", Алишер Навоийнинг "Маҳбубул қулуб", Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Ахлоқи мухсиний" ва бошқа асарларда фарзанд ота-онанинг бахти, унинг туғри тарбияланиши эса ҳамманинг бахти, деган умумий хулоса чиқади. Алишер Навоийнинг тарбиянинг асосий белгиларидан бири, болага яхши исм қўйиш, илм одоб ўргатиш ота-онага умуман катталарга ҳурмат ҳиссини сингдиришдан иборатлиги ўқтирилади.

Буюк мутафаккир Ибн Синонинг айтишича покиза хулқ одамийлик гавҳари, кишини инсон сифатида улуглайди, тубан ахлоқ эса одамнинг умрини заволидир. У одамларни дўстлик, ўзаро чинакам ахлоқий муносабатда бўлишга чақиради, ота-онани ҳурматлашда пасткашдан фойда кўрмасликни саҳийликни таъма қилмасликни ўқтиради. Ибн Сино ахлоқ ҳақидаги насиҳатларини қуйидагича яқунлайди: "Насиҳат бобида уч мингта сўз ёздим, уч мингтадан уч калимани танлаб олдим. Бу учтадан 2 тасини эсда сақла ва бирини унутиб юбор".

Юсуф Хос Ҳожиб эса шундай дейди: "Донолик йўли билан билим олиш, билимга эришиб доно бўлганларнинг элга ҳам нафи кўп тегади. Тугилган пайтида ўқуви бўлмаса, унинг тилаклари ҳам амалга ошмайди." Яна у инсоннинг кўп сўзларини одобсизлик ва тарбиясизлик деб атади.

Кун сузда ортиқ фойда кўрмадим. Яна такрор сўзлашдан наф топмадим. Яна тарбия соҳасида кўп ишлар қилган кишилардан бири А.Юппакийдир. У ўз асарларида хушмуомала, одобли, камтарин, меҳнатқаш, саҳий, билимли бўлишни тарғиб қилади.

Шундай қилиб бой адабий меросимиз тарбия жараёнида жуда катта аҳамиятга эга экан. Достонлар эртақлар, ҳикматлар, топишмоғу маталлар болалар руҳиятига жуда катта таъсир этиб, уларнинг маънавий шаклланишига тўртки бўлади. "Алпомиш", "Гурўгли", "Ҳотамнома", "Сиёвуш" каби достонлар болаларни чин инсон сифатида камол топишида ёрдам беради. Масалан, ушбу ҳикоятни олиб кўрайлик: "Қадим замонда бир киши кексайиб қолган отасини тоққа этиб ташламоқчи бўлиб йўлга отланибди. Тоғнинг тепасига чиқиб чарчабди, отасини ерга қўйиб ўзи бир харсанг тош устида ўтирибди. Шунда отаси кулиб, мен ҳам бир вақтлар отам қарагач худди шу ерга келтириб, сен утирган тошни устига утирган эдим, қайтар дунё экан-да дебди. Шунда ўқли қилаётган иши нечоғлик гуноҳ, нечоғлик ёмон эканлигини бутун қалби билан тушуниб отасидан кечирим сўрабди ва уни ўйга қайтариб олиб кетиб ҳурматини жойига қўйибди".

"Дунёда илмдан бошқа нажат йўқ ва булмағай"

Имом ал Бухорий.

Хуш ёш авлод тарбияси каби масъулиятли иш топширилган ўқитувчи қаидай бўлмоғи керак? Ўқитувчининг педагогик фаолиятининг самарага эга бўлмоғи учун кун жиҳатдан шахс хусусиятларининг шаклланганлиги шахс йўналишининг аниқланганлиги ва касбий маҳоратнинг таркиб тошганлиги билан ҳарактерланади. Бугунги кунда ижтимоий ва иқтисодий шарт-шароитнинг мураккаб тус олиши ёки таълим тизимида нисбатан янги талабларнинг юзага келиши педагогларнинг ўз фаолиятларини гўбдан ўзгартиришга ҳамда изчил ақл-заковатини ишга солган ҳолда иш тутишни тақозо этмоқда. Бу бир томондан давр талаби эканини, иккинчи томондан, шарт-шароитга нисбатан

туб бурилиш ҳосил қилиш ёки шахс мазмуни, фаолият йўналишида янгича ўзгариш киритиш осон эмаслигини кўрсатади.

Ўқитувчи шахсий хусусиятларидан ташқари чуқур илмий савияга, сўзлаш маданиятига, юксак одоб ахлоққа эга бўлиши керак. Ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбатларни юқори савияда ташкил қилишда ўқитувчи қуйидаги маданият қирраларига эга бўлиши керак:

- руҳият маданияти – ўқувчиларнинг маънавий эҳтиёжларига тўғри таъсир кўрсатиш;
- маҳорат маданияти – ҳар бир тадбирни зўр қувонч ва қалбдан ташкил қилиш;
- сиёсий маданият ўқувчиларнинг ижодий, маънавий, бадиий фаолиятини ташкил қилишдир.

Бундан ташқари ўқитувчи ўзининг ташқи кўринишига ҳам эътибор бериши керак. Тоза, озода, ихчам кийиниши керак. Бундан ташқари олий маълумотли, чуқур билим эгаси, ўзининг фанини пухта биладиган юрт равнақи учун жонини фидо қилишга тайёр, ўқувчилардан билимини, малакасини аямайдиган, ўқувчилар билан азият дўст, сирдош, мактабнинг фидокор ходими бўлмоғи керак.

Авваломбор ҳар бир тарбиячи педагогик ташкилотчилик маҳоратига эга бўлиши керак. Тарбия жараёнини тўғри ташкиллаштириш, дарсдан сўнг ўқувчиларнинг бўш вақтини тўғри тақсимлаши керак. Бунда ўқитувчилар, ота-оналар билан яқин муносабатда бўлишлари керак ўқитувчи яқка суҳбатларни қуйидаги шароитда олиб боради:

1. Ўқувчининг ҳарактер хусусияти, оиладаги ўрни, мавқеи, руҳий ҳолатини ўрганишда;
2. Одоб ва ахлоққа доир суҳбат. Ота-она шу борада қандай тадбирларни амалга оширишда шарқона урф-одат, расм-русумлар, янги чиққан адабиётлар;
3. Тарбияси мураккаблашган ўқувчиларнинг ота-оналарини маслаҳат бериш ўқитувчини яқка-яқка суҳбати пухта, асосли ва мантиқан бой бўлса, ота-онани унга ишонишини оширади.

Натижада эркин дил сўзлари, маслаҳат ўзаро ёрдам каби бир ҳамкорлик ҳолати вужудга келади.

Ўқитувчи ота-она ва ўқувчилар билан яккама-якка фаолиятини йўлга қўйиш учун синф ота-оналар шахсини, оилавий аҳволини билиши керак. Ўқитувчи ота-оналар ҳақида маълумотга эга бўлгандан кейин уларнинг фарзандлари ҳақида маълумотни аниқлаб олиши муҳимдир. Ўқитувчи болаларни тўлиқ ўрганиши тарбиявий тадбирларини мукаммал, таъсирчан уюштиришга имконият яратади. Ўқитувчи қуйидагиларга эътибор бериши лозим.

1. Ўқувчиларда шаклланиб келаётган фазилатларни тавсифлаш: синфдаги ўқувчиларни илм олишга, қизиқиш, росттуй, маърифатли, меҳрли, дўстлик, ўз-ўзини бошқариш, меҳнатга муносабати зўр ўқувчилар сонини аниқлаш.
2. Ўқувчилар руҳий қуввати ва темперамент турларига ажрата олиш.
3. Ўқувчидаги ижобий ва салбий ўзгаришларни кузатиш ва сабабини ўрганиш.
4. Ўқувчида мавжуд камчиликлар: иродавий хусусиятдаги бефарқлиги ёлгон гапириш, чақма-чақарлиги, ҳурматсизлиги ва бошқалар салбий сифатларнинг сонини аниқлаш.

Дарсларнинг самарадорлиги, таълимий ривожлантирувчи ва тарбияловчи ролини ошириш бўйича қилинадиган ишлар қуйидагилар:

- ўқувчиларнинг гоявий – сиёсий ўсиш, илмий назарий ва методик даражасини ошириш ҳақида гамхурлик;
- педагогик меҳнат сифатига, дарсга тайёрланишга масъул муносабатини белгилаш;
- барча ўқув – тарбиявий ишлар бўйича самарали назоратни ташкил этиш;
- ўқувчиларда ўқишга масъул муносабатни тарбиялаш бўйича улар билан иш олиб бориш, билимларидаги нуқсонларнинг олдини олиш, билим, малака ва кўникмаларнинг юксак сифатига эга бўлиши учун курашиш бу ишга ўқувчиларнинг узини фаол жалб қилиш керак.

IV бўлим. Ўқитувчи маҳоратини такомиллаштиришнинг йўли ва шарт шароитлари.

4.1. Ўқитувчи меҳнатини илмий ташкил этиш.

*Кимки шогирдлигидан чин дилдан шод,
Бир кун ўзи ҳам булгуси устод.
Илм ила етиш мумкин биродар,
Заррадан тортиб то қуёнга қадар.*

Носир Хисрав

Республикамиз ҳукумати халқ таълими соҳасида уртага қўяётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Ҳозирги шароитда таълим тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадларга етишиш, ўқувчиларнинг хилма-хил фаолиятларини уюштириш, уларни билимли, эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш ўқувчи зиммасига юклатилган халқимизнинг келажаги, мустақил Ўзбекистоннинг истиқдоли кўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг савиясига, тайёргарлиги, фидойилигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боғлиқ. Ўзлуксиз педагогик таълим гоёси амалга оширилмоқда. Шу муносабат билан ўқитувчилар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш иши давлат ва жамоатчилик диққат марказига қўйилди.

Ўқитувчилик шарафли, лекин жуда мураккаб касбдир. Яхши ўқитувчи бўлиши учун педагогик назарияни эгаллашнинг узигина етарли эмас. Чунки педагогик назарияда болаларни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун қоидалар умумлаштирилган, усулий гоёлар баён этилади. Ўқитувчиларнинг ёш индивидула хусусиятларини эътиборга олиш таъкидланади.

Мактаб ҳаёти амалий педагогик жараён эса жуда хилма-хилдир. Педагогик назарияга мос келмайдиган вазиятлар учраб туради. Бу эса ўқитувчидан кенг билимдонликни, пухта амалий

тайёргарлик, юксак педагогик маҳорат ва ижодкорликни талаб этади. Шунинг учун ҳам мустақил Ўзбекистон давлатининг умумий таълим мактабида ишлайдиган ўқитувчи

- педагогик фаолиятга қобилиятли ижодкор, ишбилармон;
- миллий маданият ва умуминсоний, дунёвий билимларни мукаммал эгаллаган диний илмлардан ҳам хабардор, маънавий баркамол;
- Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараққий этишига инсонидиган ватанпарварлик бурчини тўғри англаган эътиқодли фуқаро;
- ихтисосга доир билимларни, психологик педагогик билим ва маҳоратли шунингдек, назарий ишларни мукаммал эгаллаган бўлиши керак.

Бирор касбнинг ҳақиқий устаси бўлиш учун кишида табиий қобилият, маълум жисмоний ва руҳий ҳислатлар жо бўлиши керак. Педагогик ўқитувчилик фаолиятини ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш ишини самарали бажариш, ота-оналар ва болаларни иззат-ҳурматига сазовор бўлиши учун ҳам кишида қобилият, маҳорат, қизиқиш бўлмоғи лозим.

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эгаси оз меҳнат сарф қилиб катта натижага эришади. Ижодкорлик унинг ҳамшира ҳамкори бўлади. Педагогик ишга қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин.

Юксак маҳоратли ўқитувчи учун энг аввало қобилиятли, малакали ва уddaбурон бўлиши керак. Қобилият фаолият жараенида пайдо бўлади ва uddaбуронликдан фарқ қилади. Малака ва uddaбуронлик машқ, ўқини натижаси ҳисобланса, қобилиятнинг ривожланиши учун эса истеъдод лаёқат ва зеҳн, яъни инсон нерв тизимида анатомо физиологик хусусият ҳам бўлиши зарур.

Маҳоратли ўқитувчи дарс материални баён этиш жараенида ўқувчиларнинг қатор белгилар асосида пайқаб олади ва зарур ҳолларда баён қилиш усулини ўзгартиради. Шунингдек ўқитувчи ўқувчиларни сазовли ўзлаштиришлари учун замин тайёрлаб,

уларни дам олишдан ишга утишлари, бўшашиш, ланжлик, лаёқатларига барҳам бериш учун вақт ажратиш зарурлигини ҳисобга олади. У тегишли вазият юзага келгунга қадар иш бошламайди. Масалан дарснинг ҳаддан ташқари зуриқиш билан ва кучли бошланиши ўқувчиларга мунозара қилувчи тормозланиш деб аталмиш ҳолатта сабаб бўлади. Мия фаолияти туманлашади ва ўқитувчининг сўзлари етарли даражада идрок қилинмайди.

Тарбия жараёнида педагогик таъсир курсатиш маҳорати ўқувчига у ёки бу юксак ахлоқий фазилатларнинг моҳиятини англатиш жараёнида қўлланиладиган ўқитувчининг иш усулларида биридир. Педагогик таъсир курсатишнинг энг самарали усулларида эртақлар, дostonлар, шеърлар, мақоллар айтишдир. Масалан: "Ота ўзининг 10 яшар ўгли билан даладан қайтаётиб, йўл устида тушиб ётган бир тақани кўради ва унга дейди: - Тақани ол - эски тақа учун эгилиб ўтираманми - деб гап қайтаради ўгли. Отаси индамасдан ўзи эгилиб тақани оладида, йўлида давом этади. Кун иссиқ эди. Бола чанқай бошлади. Бир оз йўл юргандан кейин олча сотиб ўтирган баққол кўринади. Отаси бояги тақани олчага алмаштириб белбогига туғиб олади. Ўқлига кўз-кўз қилиб бир дона олчани оғзига ташлади-да, бир донасини ерга ташлади. Ўгли дарров эгилиб олчани олади ва чанқоқини бостирмоқчи бўлиб оғзига солади. Отаси олчани кетма-кет ташлайди. Ўгли 10-15 марта эгилиб олчаларни териб олиб егандан сўнг ниҳоят отаси тўхтади ва белбогида қолган олчаларни ўглига ўзата туғиб дейди: "Кўрдингми ўғлим, сен тақани кўтариб олиш учун бир марта эгилишга эринган эдинг, олчаларни териб олиш учун 10-15 марта эгилдинг, агар енгил меҳнат оғир деб ҳисобласанг, ундан баттар оғирига дуч келасан!"

Бу эртақнинг педагогик таъсирнинг салбий ва ижобий кўринишларини болаларга изоҳлашда ўқитувчи қуйидаги саволлар орқали тарбиявий маҳорат билан аниқланади:

- Отанинг талаби тўғрими ёки йўқми? Сабабини очиб бериш.

- Отанинг болага меҳнатдан бош тортмаслиги учун тутган иши гўғрими?
- Болага дастлаб ўз ҳаракати билан ўрнак бўлиб, сўнг хатосини тушунтиради. Бу борада сизнинг фикр-мулоҳазаларингиз қандай?

Тарбия жараёнида тарбиявий таъсир кўрсатишнинг қуйидаги усулларида фойдаланилади: болага қўйилган талаб, педагогик таъсир кўрсатиш, ўқув тарбия жараёнида ўқитувчи ўз мақсадига эришиш учун доимо ўқувчиларга ўз талаблари билан ёндошади. Уларни рағбатлантиради, огоҳлантиради, танбеҳ беради.

Ўқитувчининг педагогик асосда қўйилган талабларни тушунтириш нозуя ҳаракатлардаг болаларни сақлаш, айлиқса кичик ешдаги мактаб ўқувчиларини мактаб ва жамоада мослашгунча кетма-кег талаблар қўйилади. Юқоридаги талабларнинг қанчалик таъсир этиши тарбиячилнинг педагогик маҳорати ва обруйига боглиқдир. Талабларнинг қўйилиш шакллари:

- ♦ Тарбиячи томонидан талабни тўппа-тўғри қўйилиши. Бундай талаб болалар жамоаси билан ишлашнинг дастлабки босқичидир. Улуг педагог А.С Макаренко "самимий, ошкора, ишонarli, қизгин ва қатъий талаб булмаса жамоани тарбиялашни бошлаб булмайди" деган эди. Бундай талаблар жамоани бир мақсад йулига бошлаш учун;
- ♦ талабни ижобий ва болани ҳатги-ҳаракатларига тўсқинлик қилмаслиги;
- ♦ талаб аниқ ва тушунarli бўлиши;
- ♦ қўйилган талаб ва вазифаларни натижасини билиш;
- ♦ талаб очиқ чеҳра, самимий, бир оҳангда берилиши, илтимос маслаҳат яхши ниятта чорлаш;
- ♦ талаб болаларнинг ёши, билим савияига мос бўлиши;
- ♦ талабларда кесатил, луқма, миннат қилиш булмаслиги ва бошқалар.

Кишилик жамоаси пайдо булган даврдан бошлаб инсон ҳеч қачон огиз яшай олмаган. Жамоани танкил қилиши ва унинг

тарбиявий таъсирини назарий ва амалий асослари, мутафаккир ва олимлар томонидан ўрганиб, алмий тадқиқот ишлари олиб борилган. Тарбиячининг навбатдаги вазифаси болалар жамоасини ташкил қилиш, тарбиялаш ва жипслаштириш борасидаги назарий билимларни ўзлаштириб, илгор тажрибаларга суяниб ўқувчиларни тарбиявий жараёнда ўртоқлик, дўстлик, ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, ўз-ўзини тарбиялаш маҳоратини ўзлаштиришдан иборат. Улар:

- синф бошлангич жамосини тарбиялаш ва уларда ўзаро муносабат алоқаларини яратиш;
- ўқувчилар кундалик фаолиятларини ҳамма қирралари жамоада жипслаштириш;
- шахсий манфаатдан жамоа манфаатини юқори қўйишга ўргатиш;
- жамоада бир-бирига меҳр оқибатли, мурувват ва сахийлик, дўстона ҳамкорлик мавжуд бўлса, у катта тарбиявий кучга айланди.

Кичик ёшдаги мактаб ўқувчилар жамоалари ташкил қилишда ўқитувчидан турли туман воситалардан маҳорат билан фойдаланиш талаб қилинади.

1. Ўқитувчи жамоа аъзоларини янги шароитта мослашув дарсида уларга ишонч, ҳурмат, хушмуомалалик талабларини туғри қўя билиш билан бирга ўқитувчини тушуниш ва эшита билиш маҳоратига эга бўлиш керак.
2. Ўқувчилар жамоасида етакчи таянч ўзагини танлаш.
3. Жамоа аъзаларининг ҳар бирининг кучига, қобилиятига қараб топшириқлар бериш.
4. Жамоада янги анъана, қонун қоидаларни дастлабки куртагини яратиш ва унга амал қилиш.
5. Жамоа истиқболини давр талаби билан мослашган ҳолда белгилаш талаб қилинади.

Кишиким бўлса донишманд оқил

Булар илм ва ҳунарла кўнгли мойил.

Фурқат.

Ҳар бир ўқитувчи педагогик фаолият юритар экан, бераётган таълим-тарбиясини янада самарали чиқиши учун у ўз устида муттасил ишлаши, билимини, маҳоратини устириши керак. Ўқитувчилар билан бўладиган муносабатларни пухта ўйлаб уларнинг кўнгиги озор етказмасдан иш олиб бориши керак. Муомала маданияти ўзини тута билишини назорат қилиши керак. Ҳар бир тарбиячининг дунёқараши унинг муомаласидан намоён бўлади. Муомаланинг асосий воситаси тилдир. Халқимиздан шундай нақл бор: “Бола ширин сўзнинг гадоси”. Бас шундай экан тарбиячи муомиласида жуда эҳтиёткор бўлиши керак. А.Навоий муомала қилувчи шахснинг маҳорати ҳақида шундай дейди: “Ширин сўз кўнгиллар учун бамисли асадир”.

Яна бу ҳақда Ҳусайин Воиз Кошифий шундай дейди: “Насиҳатли ширин сўз-у мулойимлик бирла ибтидо қилдай, чунки бу замонда юмшоқлик ва ҳушруйлик кўргазмайин насихат корга келмас”.

Давлат таълим стандартларининг муҳим даражаси бўлган экспериментал таянч ўқув режаси ва дастурлар ҳар томонлама пухта ўрганилиши зарур. Ушбу дастур ва режани яратишда мамлакатимиздаги фан техника ижтимоий иқтисодий соҳалардаги ривожланишлар ҳисобга олинган. Ундан аввало ўқувчиларни психологик физиологик хусусиятларига муҳим ўрин берилган.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари умумтаълим мактаблари олий ва ўрта махсус ўқув юргларида таълим-тарбия мазмунини қайтадан мукамал ишлаб чиқишлари лозим.

- таълим-тарбия шакллари усули воситаларини жаҳон андозаси талабларига мос ҳолда ривожлантириш;
- таълим маданий-маърифий муассасаларини янги техника ва технология асосида замонавий жиҳозлаш;
- ўқитувчи мураббий ижодкорлигини таъминлаш касб маҳоратларини оширишнинг самарали йўллари топиш;
- оила, маҳалла, мактабда таълим-тарбия мазмунини мукамал ишлаб-чиқиш амалиётига кенг тадбиқ этиш.

Шундай қилиб ўқитувчининг меҳнатини илмий ташкил этиш, давлатнинг бу ҳақдаги ғамхурлиги, баркамол авлодни тарбиялашдек муқаддас вазифасини ёруғ юз билан адо этиш учун кучли туртки бўлади.

Кишиким ҳаётдан олмаса таълим

Унга ургата алмас ҳеч бир муаллим.

А.А. Рудакий.

4.2. Таълим жараёнида ўз-ўзини бошқариш ва ўз устида ишлаш. Шахсий педагогик тажриба тўплаш тизими, таълимнинг давлат стандартларини урганиш.

Буюк келажак тараққиёти томон одим отаётган мамлакатимизда кадрлар масаласи ёш авлод тарбияси биринчи ўриндаги муҳим масалалар қаторида турибди. Зероки Ўзбекистон равнақи келажаги шу ёшлар, яъни кадрлар қўлида экан, жамики эътибор уларни ҳур фикрли бўлиши, жаҳон таълим стандартларига мос кела оладиган таълим олиши буюк келажак учун қўйилаётган мустаҳкам пойдевордир. Жумладан, 1997 йил 27 августда қабул қилинган "Таълим тўғрисидаги кадрлар тайёрлаш миллий дастури" таълимни яна бир поғона илдамлатди, десак хато қилмаган бўламиз. Чунки замонавий таълим олишнинг ўзи ҳар бир ёш авлодга катта-катта масъулиятлар юклайди. Зероки таълим тарбия жараёни шахсини ҳар томонлама камол топтириш, юксак гоёли, миллий гурури чуқур маълумотли, маънавий ва жисмоний етук қилиб етиштириш мақсадини кўзда тутди ва ўз ишларини шу нуқтаи назардан йўлга қўяди. Президентимиз мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ мамлакатимизда ёш авлодни тарбиялаш, ҳаётда ўз ўрнини топиш, демократик давлат қуриш вазифаларига, бўйсундирилиши лозим эканлигини ўқтириб ўтганди. Бугунги кунда замонавий таълимни турли усулларда амалга ошириш мумкин. Буларнинг барида бутун масъулият ўқитувчига

юклатилмасдан ўқувчидан ҳам ўз-ўзини бошқариш талаб этилмоқда.

Ўқитиш тизимида ўз-ўзини бошқаришнинг зарурлиги, энг аввало, бутун ўқув юртлари тизимининг самарали, пухта ишлаб чиқилганлигидан далолат беради. Чунки ўз-ўзини бошқариш тусфайли ўқитишдаги ўзаро муносабат ўқитишнинг боришини жадал бошқариш ва камчиликларни ўз вақтида тузатиш кейинги дарсга замин ва имкон ярагади. Ўз-ўзини бошқариш биз мустақил иш жараёнларида турли ҳилдаги тадбирлар уюштириш ва ўтказишда, тарбиявий соат дарсларида куришимиз мумкин. Ўз-ўзини бошқариш моҳияти ўқувчиларда биринчи ўринда ўзини мустақил ҳис қилиши ва ўзи кўпроқ дарсни қабул қилишидан иборат. Агар ўқитувчи ўқувчиларга маълум бир мавзунини узлаштиришга қизиқтириб борса ўқитувчи мавқий нима билан улчанишини биламиз. Унинг мавқий ўз касбига муҳаббати, ўқувчиларига нисбатан талабчанлиги, ўқув дастури ва дарсликлардан тўғри фойдалана билиши, шунинг билан бир қаторда ўз устида тинмай изланиб, ўз-ўзини тарбиялаши билан улчанади. Келажагимиз ёшлар қўлида экан биз ўқитувчилар ана шу ёшларни чин инсон бўлиб етиштиришлари учун қўлимиздан келган барча маҳоратимизни ишга солмоғимиз керак.

Ўқитувчилик ниҳоятда масъулиятли касб, бу эса кўпроқ ўз устида ишлаш, тажриба алмашиш, дарсга тайёргарликни такомиллаштиришга даъват этади. Ўқитувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашларида матбуот саҳифалари билан танишиши илгор ўқитувчиларнинг тажрибаларига суянган ҳолда дарс таҳлилларида қатнашиши, коллективдаги касбдошлари билан услуб алмашиш, юқори самара беради.

Ўқитувчи меҳнатда, ҳулқ - атворда тиришқоқлик қилиб, ўз имкониятларини ишга солиши, ўзига мажбурият олиши, ўзини назорат қилиши, ўзига-ўзи ҳисоб бериши, ўзига ўзи баҳо бериши сингари ўз-ўзини тарбиялашнинг элементларини шакллантириб бориши лозим.

Ўқитувчиларнинг тоифалари ҳам ҳар хил, илмий дунёқараишлари, тажрибаси ҳам турлича бўлади. Демак, ёш ўқитувчилар мана шу ҳар хил тоифа ўқитувчиларнинг тажрибаларидан, услубларидан унумли фойдаланишлари мумкин. ўқитувчиларни эса қуйидагича тоифалаштириш мақсадга мувофиқ:

Ижодкор ўқитувчи ўз касбини севади, қобилиятли, маҳорати етарли, билимдон, педагогик психология фанларининг ривожига ҳисса қўшувчи ўқув дастури, дарсликлардан, кургазмали қуроолардан унумли фойдаланиш билан уларин такомиллаштириш учун янги фикрлар билан бойитади. Ўз тажрибаси асосида мақолалар, методик қўлланмалар, дарсликлар ёзади, ижод қилади, ўйланади. Бундай ўқитувчиларнинг дарси намунаси, ўқувчилари билимли бўлади. Уларнинг дарсларини кўзатувчилар эса жуда катта маънавий озуқа оладилар ҳамда ўтилган дарсларни юқори баҳолайдилар.

Ташаббускор ўқитувчи – ўқув дастури, дарслик ва методик қўлланмаларни талаб даражасида амалга оширади. Кургазмали қурооллар ясади, техник воситаларидан, илгор тажрибалардан фойдаланиб, уларни ҳаётга татбиқ этишда ташаббус кўрсатади. Мактабдаги таълим тарбия ишларида ўз ташаббуси билан мактаб раҳбарлигига ёрдам беради. У доимо изланувчан, янгиликлар яратувчи ҳисобланади.

Илгор ўқитувчи – ўқитиш ва тарбиялаш усуллари муккамал эгаллаган, дарс жараёнида ўқув дастури, дарслик ва методик қўлланмаларни тўлиқ амалга оширади. Дарсга қўйилган талаблар, унинг мақсад ва вазифасини намунаси бажарадиган ўқувчиларга пухта билим ва тарбия бера оладиган, болаларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириб, энг яхши натижаларга эришувчидир. Дарс вақтини тўғри тақсимловчи, бир дақиқа вақтнинг қадрига етувчи, дарс жараёнида ўқув дастури қоидаларини бажара оладиган қобилиятга эга бўлади. Мактабнинг ҳамма ишларида илгорликка интилувчан ҳисобланади.

Фидойи ўқитувчи – касбини севган, иродали, қийинчиликларга бардош беради, ўқувчилар билан ишлаш

қобилиятини мукаммал эгаллаган. У ҳеч қачон нолимайди, ҳеч кимни ёмон демайди, тинч осойишталик билан ўтган мазмунли кунларига шукроналар айтади. Бундай ўқитувчи ўқувчиларга намуна бўлади.

Оддий ўқитувчи маданияти, кўриниши ҳам, ўқувчи ва одамлар билан муомаласи ҳам оддий дарс жараёнида ўқув дастури, дарслик мазмунини оддий ва содда ҳолда тушунтиришга ҳаракат қилувчидир. Ҳар қайси ўқувчи мавзунини яхши тушунаяпти деб ишонувчан, дарсда вақти-вақти билан "Тушундингизми?", "Яхши" сўзларини ишлатувчи, ишонувчан шахс. Таълим-тарбия ишида ким нимани таклиф этса унга ишониб, бажаришга ҳаракат қилувчи, узича бирор бир янгилик ҳақида ўйламайди, янгича таклифлар айтмайди, изланмайди, эшитган ўзи кўрган тажрибалар асосида дарс ўтказаверади.

Мувахассислиги бошқа ўқитувчиларимиз ҳам бор. Ўзи физика, математикадан дарс беради, тарихчи географиядан, тарихчи адабиётдан, адабиётчи бошқа бир фандан дарс ўтмоқда. Яхши қобилиятли, маҳорати бор умумий педагогикада билими бўлса-ю, паронтини ҳисобга олиб бошқа фанларни ўқитишга рухсат берилган. Лекин халқ таълими бўлими ходимлари, мактаб раҳбарлари бундай ўқитувчиларнинг иш фаолиятини назорат қилишлари, уларга методик жиҳатдан маслаҳат ва йўл йўриқлар курсатишлари шарт

Инсоннинг соғлом ва бақувват бўлиб тарбия топишида буюк мутафаккирларимизнинг унгилари муҳим урин касб этади. Жумладан, А.Навоий ўқитувчининг талабчан, ҳушмуомала бўлишига ундагани, аммо ҳар инкаласида ҳам маълум меъёрни билиш зарурагини ўқтиради, тарбия ҳақида гапирар экан, "Қобилиятининг тарбия қилмаслик зулмидир ва қобилиятсизга тарбия хайф. Уни тарбия қилмаслик билан нобуд қилма, шунча тарбиянгни нобуд қилма" дейди.

А.Навоий тарбияда инсоннинг ўз-ўзини тарбиялашга хато ва камчиликларининг англаб тузатишга эътибор беради. Янгилиш ва янгилишни ашлаб огоҳланган киши бахтли кишидир дейди.

Навоий таълим-тарбия масалаларига алоҳида эътибор берар экан, тарбиявий жараёнларни, воситаларни, талабларни кўрсатади. У таълимда илмийликка асосланган, тарихийлик каби талабларни асос қилиб олади. Уз давридаги мусулмон мактабларининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил этади. У ўқитувчи ҳақида гапирар экан, муаллим ўз шогирдларини ҳам ўзи таълим бераётган фанни ҳам севган бўлиши зарур дейди. Ўзига нисбатан ҳам, ўқувчига нисбатан ҳам талабчан бўлишни ўқтиради.

Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб боришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукаммал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни оқсалтириш, миллий уйғониш гоясини руёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади. (Каримов И.А. 1995 йил февраль Олий мажлис биринчи сессиясидаги маъруза).

Республикамиз ҳукумати халқ таълим соҳасида ўртага қўяётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Яъни иқтисодий сиёсага ўтиш шароитида таълим тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадларга эришиш ўқитувчиларнинг хилма-хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли ва эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб устириш ўқитувчи зиммасига юклатилган.

Ислохотлар даврида ўзининг фидокорона меҳнати билан ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш сифатини оширишга катта ҳисса қўшаётган ижодкор ўқитувчилар сопи ортиб бормоқда.

Ўзлуксиз педагогик таълим гояси ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш ишларининг амалга ошириши педагогик маҳоратни такомиллаштиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Замонавий ўқитувчигина биргина умумий маданиятнинг ўзи кифоя қилмайди, шунингдек махсус билимлар ва малакалар, болаларни кузатиш, уларнинг ўсишидаги муҳим нарсаларни

жамиятда вужудга келган асосий ижтимоий гоаялар билан таққослаш, уларни ривожлантириш йўллари ва усулларини аниқлаш, турли воситалар тарбиявий таъсир курсатиш усулларининг ўзаро бир-бирига утишини таҳлил қилиш педагогик изланишлар ва ютуқларини илмий жиҳатдан бир системага солиш малакалари зарур бўлади

Ўқитувчи талабчан бўлиши яхши ва меҳрибон бўлиши, сабрли, босиқ бўлиши ва ўз касбига нисбатан эътиқодли бўлиши лозим. Болани бугун қалби билан севадиган ўқитувчи кўпроқ табассум қилади, камроқ қовоқ солади, шу тариқа профессионал педагог болаларни билим бериш билан биргаликда айнаи вақтда уларга ўз характерини бера олади. Уларга одмийлик намунаси бўлиб кўринади.

Ўқитувчининг касбга оид маҳоратларини шакллантиришда педагогик психологик назарияларнинг аҳамияти каттадир. Чунки маънавиятимиз шаклланишида ўз-ўзига эга бўлган улуг инсонлар яъни ўқитувчилар фаолияти тўғрисида уларга қўйилаётган талаблар ҳам замонавий педагогик технологиялар тўғрисидаги назариялар шароитида асосий маҳорат манбаи бўлиб хизмат қилади.

Бизга маълумки, ҳаётимизнинг барча соҳаларида ислохотларни ўтказиш ўзбек модели деб ном олган ислохотлар сиёсатининг асослари бўлмиш беш тамойилнинг бирида ислохотларни босқичма-босқич ўтказиш вазифаси қўйилган. Ун ийлик мустақил ҳаётимиз бу муҳим тамойил бизнинг шароитимизда пақадар тўғри эканлигини тасдиқлайди.

Шунинг учун ҳам таълим тарбия соҳасида белгиланаётган ислохотларни ҳаётга тадбиқ қилишда ана шу принцип ислохотларни босқичма-босқич ўтказиш принципи қўйилган. "Таълим тўғрисида"ги қонуннинг 9 моддаси Таълим тизими тўғрисида бўлиб, ушбу тизимнинг фаолият курсатишини ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий педагогик муассасаларидир.

Ушбу муассасалар фаолиятдан кўзланган асосий мақсад таълим соҳасида янгиликларни тарғиб этиш, оммалаштириш ва шу асосда таълим тарбия соҳасида ижобий натижаларга эришишдан иборат.

Педагогик маҳоратни такомиллаштиришда шахсий педагогик илмий изланишни аҳамияти каттадир. Ижтимоий фаоллик ва фуқаролик бурчини аниқлаш ўқитувчи шахсига хос сифат, зеро ҳақиқий педагог тула маънодаги жамоатчи бўлиб, болаларга ҳаётда ижтимоий фаол ҳолатда турмушининг амалий намунасини кўрсатади. Ўқитувчи ишидаги муваффақиятни кунлик фаолиятида катталар ва болалар, айрим гуруҳ, ва яқка шахслар билан алоқага кириша олиш қобилияти таъминлайди.

Алоқаларда фаолиятда дуч келинадиган турли хил воқеаларга педагогик қоидалар нуқтаи назаридан эмас, балки шароитни ҳисобга олган ҳолда ижобий ҳал этиш талаб этилади.

Кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, интеллектуал қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш, педагогик маълумотни оширишга интилиш ўқитувчига хос хусусиятлардан биридир.

Илмий педагогик изланишларни баҳолаш мезонлари тўғрисида фикр юритилганда, аввало, тадқиқотнинг замонавийлиги, долзарблиги ундан кўзланган мақсад ҳамда натижалар назарда тутилади.

Ўқитувчи шахсининг касб соҳасидаги хусусиятлари қуйидагилардан иборатдир, яъни болаларни севиш, улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик, ишни севиши, руҳий педагогик зиёкорлик ва кўзатувчанлик: диалектика, талабчанлик, қатъийлик ва мақсадга интилиш, вазминлик, ўзини тута билиш касбий лаёқатлилик ва бошқалар.

Самарали педагогик ўзаро таъсир кўрсатишни тўғри ташкил этиш ўқитувчига болалар билан муомала қилишда тарбияланувчиларнинг ақл-идрокигагина эмас, балки уларнинг ҳис туйғуларига ҳам таъсир кўрсатиш, самимий муносабатда бўлишга ёрдам беради.

Амалий педагогик фаолиятда илмий тоғлар ва педагогик тарбияни қўллаш. Ўқитувчи меҳнатининг ўзига хослиги шундан иборатки бу меҳнат натижалари дарҳол кўринмайди. У ўзининг ижод маҳсулини куриш учун йиллаб меҳнат қилиши керак. Ўқитувчи фаолиятини урганиш шуни кўрсатадики, бу фаолият ўзининг сифат кўрсаткичлари бўйича ҳам турлича бўлади. Ҳақиқий фидоий ўқитувчилар ўз фаолиятида энг яхши натижаларга эришадилар.

Педагогик меҳнатни тажрибали ўқитувчиларнинг фаолиятини урганиш, улар фаолиятидаги қуйидаги характерли хусусиятларни аниқлашга имкон беради.

1. Ўқитувчининг сиёсий қарашлари ва эътиқодининг аниқлиги ҳамда барқарорлиги униинг ўқувчилар олдида чинакам обрў эътибор қозонишининг муҳим шартидир.
2. Улар мамлакатнинг бутун ижтимоий ҳаётида актив иштирок этадилар ва ижтимоий фаолиятни ўз ишларидан ажратмайдилар. Шунингдек ижтимоий фаолият давомида эгаллаган тажрибаларни мактабга олиб келадилар. Бу фаолиятга ўз ўқувчиларини жалб қиладилар, улардан ижтимоий ҳаётда актив иштирок этадиган кишиларни тарбиялаб етиштирадилар.
3. Ҳар бир ўқувчи шахсига катта қизиқиш билан қараб, барча ишларни ўқитувчилар жамоаси узлари ташкил этадилар.
4. Поватор ўқитувчилар ўз ишларида яқин келажакдаги вазифаларнигина эмас балки келажакни ўйлаб иш юритадилар, ўқитувчиларни ривожланишини лойиҳалаштирадилар.
5. Моҳир ўқитувчиларнинг болаларга бўлган муносабатларнинг тақдири ҳақида ғамхурлик қилиш, ўз тарбияланувчиларининг келажакги билан қизиқиш орқали характерланади.
6. Ўқитувчи шахсигаҳар томонлама таъсир кўрсатиш туфайли одатда моҳир ўқитувчида орқата қолувчи ўқувчи бўлмайди.
7. Моҳир ўқитувчилар илгор педагогик, тажрибани ҳамма таълим ва тарбиянинг назариясини дастлаб урганадилар.

ҳамма янгиликларни тушуниб олишга ўз тажрибалари билан солиштириб қуришда баъзилари ўз ишида тадбиқ қилишга бирор нарсаларни қайта қуришга ҳаракат қиладилар.

Ўқитувчининг ижодкорлиги ўқувчининг ижодкорлигини ўйғотади. Дарҳақиқат Президентимиз И.Каримов айтганларидек: фарзандларимизни ватанга садоқат руҳида тарбиялаётган, уларнинг қалбида олийжаноб фазилатларни қарор топтираётган инсонлар ҳамиша эъзозга лойиқдир.

Ҳаёт кашфиётлар олами. Тажриба, услуб, фикрлар уйғунлиги туганмасдир. У самарали меҳнат натижасида исбот ва далиллар орқали ўқувчилар қалбида кўчади, туйгуларга таъсир кўрсатади. Ўқувчилар муаллимнинг фахри, келажагидир. Шу боис улар нияти ўқувчиларни мустақил юрт қурувчилари, муҳандислари, илму-маърифат фидойилари сафида кўришдир. Ўқитувчиларнинг энг биринчи мақсади ўқувчсини тезроқ саводли қилишдан иборатдир. Лекин уни амалга ошириш ниҳоятда машаққатлидир.

Ҳар бир ўқитувчининг ўз фаолият тизимини ишлаб чиқиши ва унга қатъий амал қилиши унинг таълим соҳасидаги муваффақиятларининг муҳим омилларидан биридир.

Ўқитувчи шахсий фаолияти тизимини ишлаб чиқишда қуйидагиларга эътибор беришлари лозим. Бизга маълумки ўқувчиларнинг характери хусусияти, руҳий ҳолати жиҳатдан уч тоифага бўлинади.

1. Ота-оналар томонидан барча инжиқларига қулоқ солиб, эрка ва тантиқ қилиб ўстирилган, буларнинг аксариятида тиллари чучукроқ ёки нутқларида камчиликлар сезилади. Бу ўқувчилар ҳеч нарсага сидқидилдан ёндошмадилар. Бундай ўқувчиларга жиҳдий муносабатда бўлинади. Баъзи яхшироқ ҳаракатларини рағбатлантириб борилади.
2. Қаттиққўллик, калтак ва дакки туфайли ҳақоратларга суяниб қолган болалар. Бу тоифадаги ўқувчиларга меҳр муҳаббат билан ёндошиб самарали натижага эришмоқ мумкин.
3. Ота-оналар боласига жиддий ва талабчан бўлишган. Бундай ўқувчилар ҳозиржавоб ва тиришқоқлик билан ажралиб

гуради Уларга синфдаги жамоа ишлариини ишониб топширилади, рағбатлантириб борилади

Уқитувчининг ўқувчилар билан муомаласи тарбия натижаларига катта таъсир кўрстади. Болага муҳаббат ҳеч қачон жавобсиз қолмайди.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўқувчилар умумтаълим тайёргарлигига савиясига қўйиладиган мажбурий минимал даражасини белгилаб беради.

Давлат таълим стандарти таълим мазмуни шакллари, вазифалари, маъсулларини, унинг сифатини баҳолаш тартибини белгилайди. Таълим мазмунининг узаги ҳисобланган стандарт воситасида мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган турли муассасаларда (давлат ва нодавлат) таълимнинг барқарор даражасини таъминлаш шarti амалга оширилди. Давлат таълим стандарти ўз моҳиятига кўра ўқув дастурлари, дарсликлар, қўлланмалар, низомилар ва бошқа метёрий ҳужжатларни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўзининг тузилиши ва мазмунига кўра давлат, ҳудуд, мактаб манфаатлари ва вазифалари мувозанатини акс эттиради ҳамда энг асосий ўқувчи шахси унинг интилишлари, қобилияти ва қизиқишлари устиворлигидан келиб чиқади.

Давлат таълим стандартини бажариш Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган мулкчилик шакли ва иродавий бўйсунитишдан қатъий назар барча таълим муассасалари учун мажбурийдир.

Умумий ўрта таълим давлат таълим стандартини ишлаб чиқишда "Таълим тўғрисида"ги қонун "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" тўғрисидаги ҳужжатлар асос қилиб хизмат қилади.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти қуйидаги принципларга таянган ҳолда ишлаб чиқилди:

- давлат таълим стандартининг давлат ва жамият талабларига шахс эҳтиёжига мослиги;

- ўқув дастурлари мазмунининг жамият ижтимоий иқтисодий тарақиёти ҳамда фан техника ривожланиши билан боғлиқлиги;
- умумий ўрта таълимнинг бошқа таълим турлари ва босқичлари билан узлуксизлигининг ва таълим мазмунининг узвийлиги;
- умумий ўрта таълим мазмунининг инсонпарварлиги;
- таълим мазмунининг Республикадаги барча ҳудудларда бирлиги ва яхлитлиги;
- умумий ўрта таълимнинг мазмуни, шакли, вазифалари ва усуллари таллашда инновацияларга таяниш;
- педагогик тафаккурда қарор топган анъанавий қарашлар билан "Таълим тўғрисида"ги ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" қонунларида ифодаланган замонавий талабларнинг узвийлиги;
- илгор демократик хорижий мамлакатларнинг таълим соҳасидаги меъёрларни белгилаш тажрибаларни миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш.

Умумий ўрта таълим мактаблари учун таянч ўқув режаси давлат таълим стандартининг таркибий қисми бўлиб, у таълим соҳаларини меъёрлашда ҳамда мактабнинг молиявий фаолиятини белгилашда асос бўладиган давлат ҳужжатиدير.

Таянч ўқув режаси ўқув предмети бўйича бериладиган таълим мазмунини ўқувчига етказиш учун ажратилган ўқув соатларининг минимум ҳажмидаги миқдорини ифодалайди. У ҳар бир синфда муайян ўқув предмети бўйича давлат стандартларига мувофиқ бериладиган таълим мазмунини аниқлашда асос бўлади.

4.3. Ўқитувчининг янги педагогик технологияларини урганиш ва тадбиқ этишдаги маҳорати.

*Шунг аввало бизнинг таълим
тизимига бўлган муносабатимизни
ҳам тубдан ўзгартириш керак*

*Таълим ислоҳоти бизни демократик
узғаришлар, янги жамият барпо
этиш йўлидан етакловчи,
барчамизни ҳаракатлантирувчи
ички куч бўлмоғи лозим.*

Ислом Каримов

"Таълим тўғрисида"ги қонуни ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" асосида таълим тарбияга янгича ёндошиш, мавжуд таълим дастурини замонавий талабларга мувофиқ ислоҳ қилиш ва ёш авлод тарбияси муаммоларини оқилона тарзда ҳал қилиш имкониятини беради. Бу улут пиятни амалга оширишда аввало таълим тизимини мактаб ёшигача бўлган бола тарбиясидан бошлаб, юқори малакали мутахассислар тайёрлаш, юксак ақл-заковат моҳиятини шакллантириш, бунинг учун замонавий моддий-техник ва ахборот базасини яратишгача бўлган барча соҳаларни ислоҳ этиш керак. Таълим тизимини ислоҳ этиш вазифалари муваффақиятли ҳал этилса, ижтимоий - сиёсий соҳалар секин узғаради, одамлар онгида демократик қадриятлар қарор топади, инсон жамиятдаги ўрнини онгли равишда ўзи белгилайди.

Таълим - тарбияга янгича ёндошиш таълим бериш жараёнини онгли равишда ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Янгича таълим - тарбия беришда миллий урф-одатлар, қадриятларни ҳурмат қилиб, уларни муҳим томонларини тарбиялаш жараёнига тадбиқ этилса, бу тадбирлар яхши самара беради. Жамият ишониб топширган бу улут вазифани бажарувчи фидокор кадрлар ўзлари ҳар жиҳатдан баркамол бўлмоқлари керак.

Агар мактабда таълим-тарбия тўғрисида ташкил этилган бўлса, аниқ мақсадга йўналтирилган бўлса, мактабни битирувчилар эмас балки мактаб таълими ва тарбиясини кўрган шахслар етишиб чиқади. Яна бир янги педагогик технологиянинг асосий бўлими ўқувчиларни мустақил фикр юритишга ўргатишдир. Ўқитувчи ва ўқувчи муносабатидаги мажбурий иттифоқчилик ўрнини онгли иштирок олиши лозим, чунки демократик жамиятда болалар,

умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Бундай ҳол таълим-тарбияни самарали утишини таъминлайди. Ўқувчиларни мукамал илмли қилиб тарбиялашда ўқитувчи фаолиятини тўғри ташкил этиш уларни баҳолашда кўп баллик рейтинг тизимида баҳоларни тўғри ва адолатли қўйиш, уларни кўпроқ ўзлари мустақил билим олишга ундаш, касбни танлашда онгли равишда йўналтириш каби масалалар янги педагогик технологиянинг асосини ташкил этади. Ўқув муассасаларини замонавий тарзда жиҳозлаш, ўқувчиларни барча ўқув дарсликлари билан тўла таъмилаш, педагоглар учун муносиб ҳаёт тарзини яратиб бериш, ёш кадрларни билимли ва малаклаарини ошириш мақсадида чет элларга ўқишга юбориш давлат томонидан қўллаб-қувватланади ва керакли маблағ билан таъминлайди.

"Агар келажагимизни ўйлаб иш қиладиган бўлсак дейди И. Каримов, келажақда ишимизни давом эттириладиган бугунги ёшларимизга шароит яратиб унинг ҳаёти ҳақида қайгурадиган бўлсак, аввало маҳаллий ёшларни тарбиялаш ишига муносабатимизни, мутлоқо ўзгартиришимиз керак". Истеъдодли ва иқтидорли ёшларни излаб топиш, уларни қўллаб-қувватлаш ҳолида уларнинг қобилиятларини ривожлантириш барча шарт-шароитларни яратишнинг муҳим соҳаларини таъминлаш керак. Соғлом авлоддани тарбиялаш буюк давлат пойдеворини фаровон ҳаёт асосини қуришдир. Бунинг учун ҳам давлат, ҳам ижтимоий ташкилотлар, янги пайдо бўлаётган бирлашмалар жамғармалар ўз кучларини мужассамлаштириб бир елкадан бош чиқариб, маҳалла, мактаб, оила ҳамкорлигини мустаҳкамлаш жисмонан бақувват, ахлоқан етук, руҳан соғлом авлод тарбиялашда ҳеч қандай куч ва маблағларни аямаслигимиз керак. Шундагина келажагимиз буюк бўлади. Ўзбекистон номини дунёга таратадиган фидокор, билимли, шижоатли ёшлар етишиб чиқади, маданиятимиз, маънавиятимиз, мафкурамиз юксак даражада бўлади, кузланган буюк мақсадга албатта эришамиз.

Таълим-тарбия соҳасида олиб борилаётган туб ислохотларнинг асосий йўналишлари қуйидагилар:

- таълим мазмуни тизимини ислоҳ қилиш;
- таълим - тарбия тизимини ислоҳ қилиш;
- таълимнинг бозор иқтисодиётига асосланган механизмни ислоҳ қилиш;
- ота-она, ўқитувчи ўқувчининг таълим жараёнига бўлган янгича қарашларини яратиш;
- янги педагогик технологияни амалиётга татбиқ этишдан иборат

Таълим мазмуни ва унинг таркибини кенгайтириш, чуқурлаштириш, бу мазмунга нафақат билим, кўникма, малака балки умумисоний маданиятни ташкил этувчи ижодий фаолият тажрибаси, теварак - атрофга муносабатларни ҳам киритиш гоёси жуда муҳимдир. Илгор педагогик, ижтимоий тажрибалар педагогик маҳоратни шакллантиришда муҳим омидир. Улар қуйидаги йўналишда ўз аксини топган:

- фаолият турлари (моддий-амалий, ижтимоий);
- ижтимоий онг шакллари (ахлоқ, санъат, сиёсат, фалсафа, фан ва бошқалар);
- ижтимоий муносабатлар тизими (моддий ва мафкуравий);
- моддий ижтимоий ва табиий борлиқ (кейинги авлодларга мерос қилиб қолдириладиган бойликлар).

Янги педагогик технологиянинг асосий томони мактаб дарсликларини қайтадан юксак даражада, юқори савияда тузиш лозимлигидир. Дарсликлар тузиш кўп йиллик илмий, маданий, эстетик, маънавий тажрибаларга таянган ҳолда тузилмоғи керак.

Ўқитувчи педагогик маҳоратини шакллантиришда илгор педагогик тажрибаларга таяниш яхши натижаларга олиб келади.

Дарс жараёнида асосий ташаббус ўқитувчи қўлида бўлади. У дарсини тез-тез ўтиш, кўпроқ билим бериш билан машғул, лекин синфда бу маълумотларни барча ўқувчи турли тарзда қабул қилади, уларнинг ҳошия истаклари турлича, улар пассив эшитувчи, қўлоқ солувчи, бу ҳодисалар ўқувчиларнинг ўқув жараёнидаги масъулиятини, жавобгарлик ҳиссини сусайтиради. Бу ҳол уларни эркин фикрлаш, мустақил ўйлаш имкониятидан маҳрум этади.

Шунинг учун тарбияни самарали чиқишини мақсад қилган эканмиз, бу жараёнда ўқувчи асосий ҳаракатлантирувчи куч, таълим жараёнини субъекти бўлиши керак, яъни ўқиш, ўрганиш, мутолаа қилиш ўқувчи зиммасида бўлиши керак. Ўқитувчи эса ўқувчининг ўқишга ўргатишга, билим беришда ўқувчиларнинг билимларини мустақил эгаллашларига кўмаклашиши зарур. Ўқувчини эҳтиёж тугдиришдан, муҳит яратишга ва ундан масъулиятни сезишга ўргантиши керак. Илм – қуёш, ўқувчи ниҳол, ўқитувчи эса қуёш нурини ниҳолга элтувчи заррачадир. Ҳар бир дарс тарбиявий ривожлантириши учун ўқувчи мақсад қўйилади. Дарсни ташкилий шакли унинг қатнашчиларининг ўзаро алоқаларига боғлиқ бўлиб таълим методларига ва ўқув имкониятларига боғлиқ. Бунга эришиш учун ўқитувчи рағбатлигида ўқитувчи билан ўқувчи биргаликда фаолият юритишлари керак. Бу ўқув жараёнининг талаб даражасида бўлиши ўқитувчи маҳоратига боғлиқ. Ўқув жараёни бошқариш фаолияти, билим фаолиятидан иборат. Ўқув жараёнига бундай янгилаш қарашининг туб моҳияти шундаки ўқитишда ички мотивациядан, яъни идрок, ички туйғу диққатни тортиш, истак, масъулиятдан фойдаланиш аҳамиятда молиқдир. Ўқувчи билим олишга интилиши, ўқиши, ўрганиши уларнинг ички эҳтиёжларига айланиши, реал ҳаётга кириб бориши, дунёни англаши каби ҳислатларига ўқитувчи масъулдир. Ўқитувчилардан ўқувчиларда ташаббускорлик, мустақилликни, билимларни пухта ва чуқур ўзлаштиришни, зарур малака ва кўникмаларни, уларда кўзатувчанликни тафаккур ва боғланишли нутқни, хотира ва ижодий тасаввурни тарбиялашга имкон берувчи дидактик принцип бу таълимдаги фаолиятдир. Бундай тизимда ўқувчи ҳам ўқитувчи ҳам таълимни тарбия жараёнида биргаликда масъулдир. Улар биргаликда ҳар бир ўқувчини билим ва қobiliятини, индивидуал эҳтиёжларини аниқлайдилар. Бундай ҳолатда ўқитувчи фақат "баҳоловчи" эмас, балки янги билимлар берувчи, етказувчи манбага айланади. Маҳоратли ўқитувчи дарсни қуйидаги услубларда утиши мумкин: маъруза, ўзича ўқиш, аудио-видео орқали ўқиш, кўргазма,

намойишлар орқали ўқиш, баҳс мунозара орқали ўқип, ўқув жараёнини амалиётга боғлаш, бир-бирини яқка тартибда ўқитиш.

Педагогик янгиликлар, уларни баҳолаш ва педагогик жамоа томонидан ўзлаштириш, уни амалиётга қўллаш уч йўналишда олиб борилади.

1. Педагогик неология, бунда педагогика соҳасидаги ҳар қандай янгиликлар ўрганилади.
2. Педагогик - аксиология, педагогик янгиликлар ичидан самаралиси тенгланади.
3. Педагогик - трансология, бунда танлаб олинган педагогик янгиликлар амалиётда қўлланилади.

Ўқитувчининг маҳорағ билан дарс ўтиши, дарсни тушуштириш гоёлари асосида ўқитувчининг болалар билан ўзаро ҳаракати тушунилади, синфда психологик бирлик яратиш ҳар бир методик ёндашув учун ўзига хос мулоқот йўлини танлаб бориш кабилар киради. Таълим жараёнига янгича ёндошиш, ижодкорлик, бунёдкорлик татбиқ этилсагина, таълим самаралияниги босқичга кўтарилади, яъни

- боланинг талаби, мойиллиги, истак-ҳоҳиши унинг имкониятлари даражасида қондирилади;
- ўқувчининг ўқув меҳнатига масъулияти, жавобгарлиги ва бурчи ошади;
- билимларни мустақил эгаллаш малакалари шаклланади;
- у умр бўйи ўз билимини бойитишга ишонч пайдо бўлади;
- эркин фикрлаш малакаси шаклланади;
- шахс жамиятда ўзининг ўрнини тезроқ топиб олишга муҳим яратади

Ўқувчиларда ҳар томонлама ўзи жамоада эркин тутиш кўникмалари, тўғри сўзлик, фикрини тўла, тўғри баён этишга ўрганишда ўқитувчининг ўрни муҳимдир. Чунки ёш болага бошидан юрагига қатиян ишонч, адолат уруғларини ўқувчи ўқитувчи фаолиятининг мақсади ҳам шудир. Ўқитувчи бундай тарбияни беришда аجدодларимиз бой меросидан фойдаланиши

жуда фойдалидир. Аждодларимизнинг юрт-тинчлиги, фаровонлиги йўлида қилган мислсиз қаҳрамонликлари, мардликлари ҳақида гаприб бериб ўқувчиларни ҳамиша шундай бўлишга чорлаш керак. Бундай ҳикоялар қувчиларда гурур туйғусини уйғотади, улар ҳали боболари каби эркин, тўғри сўз, мард бўлишларига ундайди.

Бугунги кунда муаллим учун энг муҳим фазилат садоқатдир. Ўз фанини чуқур билган ва болаларни чин дилдан яхши кўрган муаллимгина таълим ишида муваффақиятга эришиши мумкин.

Ўқитувчи таълим берар экан у ҳозирги кун талаби билангина чегараланиб дарс бера олмайди. У узоқни кўзлаши, мактаб олдида келажакда ҳал этилиши лозим бўлган муаммоларни кўра олиши талаб этилади. Келажак мактабларини компьютерларси, тест синовларисиз, диакгностикалаш ва рейтингсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Замонавий дарс ... Бу сўз педагогик давраларда тез-тез тилга олинадиган бўлди. Айни вақтда бу жараёнга педагог, психолог, методистларнинг иш фаолиятида ўз тасаввури ва ўз услуги билан қўллаб, бетакрор ва янгича бир дарс мезонини яратишга ҳаракат қилади. Бу жараёни бошқаришда уларнинг мақсадлари муштаракдир. Негаки ҳар бир педагог дарс машгулоти давомида ўқувчиларга тарбия бериб, улар онгида билим, кўникма, малакаларни кетма-кет ўзвий ҳолда ҳосил қилиши ўз мақсадига айлантиради. Бу ҳақда буюк немис педагоги Адольф Дисгерверг ўқитувчининг дарс беришга, ўйлашга мажбур эта олиш, энг муҳим ўқувчидан мустақил ишлаш истагини уйғотиш зарурлигини бундан ярим аср муқаддам таъкидлаган эди. Замонавий дарснинг талаби ҳам бу улуг олим фикрига монандир.

Шарқнинг беназир олими, донишманд Абу Али ибн Сино ўзининг "Донишнома" китобида тарбия ва таълим хусусида фикр, юритиб, ҳар бир шахснинг ўзига хос ниҳоясини ўзи-ўзидан пайдо бўлмасдан, балки шахс ривожланиши жараёнида қай тарзда вужудга келиши жуда аниқ тасвирлаб берган. Яъни энди тугилган гудакда фақатгина ҳиссиёт бўлишини, шахснинг бошқа психологик

хусусиятлари: диққат, идрок, хотира, тафаккур эса шахс тарбияси давомида пайдо бўлишини алоҳида ўқтирган.

Демак, шундан кўриниб турибдики, ўқитувчилар дарс бераётган ўқитувчиларда ҳали дарсга кирган пайтда фақатгина ҳиссиёт ҳукмрон. Ўқувчидан юқорида таъкидланган кетма-кетлик (диққат, ирода, идрок, хотира, тафаккур) эса ўз ўрнида келиши ва улар тафаккурида юқори даражали билим, кўникма, малака ҳосил қилиш ўқитувчининг маҳоратига бевосита боғлиқдир.

Замонавий дарснинг пойдевори тарбия турларининг ўқувчига сингдириб, уларга таълим беришини тақозо этади. Олимларнинг фикрича, ҳар қандай дарс 10 та талабга жавоб бериши лозим.

1. Тарбиявий мақсадни таълим билан муштаркалиги.
2. Мавзу мазмуннинг илмийлиги.
3. Дарсда манбани ҳаёт билан боғлаш.
4. Касбий йўналишга қаратилганлиги.
5. Мавзу мазмунига мос воситаларини қўллаш.
6. Ўқувчининг мустақил малакаларини мутаҳкамлашга қаратилиши.
7. Мавзу мазмунига мос метод ва усуллардан фойдаланиш.
8. Фанлараро боғлиқлиги.
9. Тутилиб ўсган жой билан боғлиқликни таъминлаш.
10. Экологик тарбия.

Ўқитувчи дарс жараёнида бу босқичларни амалга ошириши давомида ўқувчиларда намунали тарбия сифатларини (ахлоқий, ақлий, жисмоний, меҳнат ва бошқалар) сингдириш, маънавий дунёқарашни шакллантириш, таълимнинг ҳаётийлигига шарқона дид ва нафосатга табиатни, Ватанни эъозлашга қаратилган фазилатларни шакллантиради. Санаб ўтилган талаблар асосида ўтказилган дарс замонавий дарс билан ҳамоҳангдир.

Замонавий дарслардан бири театрлашган дарс усулидир. Масалан, бир мавзунини мисол сифатида олиб кўрайлик.

7-синф, ўзбек адабиёти.

Мавзу: "Ўзбек халқ ёзувчиси А.Қаҳхорнинг "Ўғри" ҳикояси "ҳаётий талқин этилганда".

Мақсад: ўқувчиларда ахлоқий тарбия (инсонпарварлик, ҳалоллик) сифатларини шакллантириш, мустақил фикрлаш қобилиятини мустаҳкамлаш.

Методи: Сўхбат. Театрлашган.

Жиҳози: Адиб сураги, асарларининг рўйхати, ўқувчиларнинг ҳикоя қаҳрамонларини тасвирлаб чизган суратлари.

Дарсинг бориши:

1. ташкилий қисм.
2. Янги дарс баёни.
- а) Режа.
- б) "Ўғри" ҳикояси саҳифалари бўйлаб:
 1. Ҳикоянинг бошланиш қисми оғзаки баёни.
 2. "Тонгги саросима" - кичик саҳна.
 3. Диалогларни ўрнини топиб ўқиш.
 4. Ифодали ўқиш (грамма ўқувчилар бир жумладан ўқиб боради).
 5. Ҳикоянинг қолган қисмини оғзаки баён этиш.
 6. Изоҳталаб сузлар шарҳи.
 7. Ҳикоядаги масала, ибора, тасвирий ифодаларнинг шарҳи.
 8. Ҳикоядаги савол ва топшириқлар асосида сўхбат.
 9. Ҳикоя ҳақида назарий маълумот.
 10. Ҳикоя юзасидан таассуротлар, мулоҳазалар, саволлар.
 11. Дарсни хулосалаш.
 12. Ўй иши топшириш.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, бу дарсда барча ўқувчи интизомли, итоаткор, шўх, зеҳни паст ўқувчилар ҳам фаол қатнашиб, ўқитувчи билан ҳамфикр, ҳамжиҳат бўладилар.

**«Педагогик маҳорат» курси бўйича
тест саволлари**

1. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да 1997 йил 29 август кадрлар тайёрлашнинг миллий моделининг асосий таркибий қисмлари белгиланган, ушбу жавобларнинг қай бирида миллий моделнинг асосий таркибий қисмлари тўлиқ кўрсатилган:

А. Шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан, ишлаб чиқариш

В. Таълимнинг узлуксизлиги, фан ва таълим жараёнлари алоқаларини ривожлантириш, таълим тизимини молиялаш.

С. Иқтидорли болалар ва истеъдодли ёшлар, фан, ишлаб чиқариш.

Д. Шахс, давлат, таълим тизимини молиялаш, моддий техника таъминоти.

2. VII-XV асрларда Шарқ, мамлакатларида нотиқлик санъати мактабларини ривожлантириш ҳамда ўша давр нотиқлари ҳақидаги маълумотлар берилган асарлар ва унинг муаллифи.

А. Сўфӣт Оллаёӣ "Сабо ул-оҷизин"

В. Алишер Навоӣй "Махбӯб ул-қулӯб"

С. Равшанбек Махмудов "Дегонимни улусқа марғуб эт..."

Д. Мирзақалон Исмоӣлий "Одамийлик қиссаси"

3. Педагогик маҳорат тизимига қуйидагилар киради:

А. Хис-хаёжонни англатувчи сўзлар ишлатиш, ўзгаларни тушуниш, ёлғон хушомад қилиш.

В. Тадбирни танлаш, уки тайёрлаш ва ўтказиш, тахлил қилиш.

С. Касбга оид билимлар, инсонпарварлик, педагогик қобилият, педагогик техника

Д. Нафас олиш, овоз ўзгариш, равои нутқ

4. Педагогик муносабатнинг тизимини аниқланг:

А. Доимо ўзгармайдиган ижобий муносабат, сушт ҳолдаги ижобий муносабат, барқарор салбий муносабат.

В. Бир-бирини тушуниб олиш, турли ролларда бўлиш, ўзини намаён қилиш, ҳамдард бўлиш.

С. Олдиндан огоҳлантириш, тезлик билан таъсир этиш, андозага қаратилган ҳаракатлар.

Д. Бўлажак муносабатни моделлаштириш, олдинда муносабатда бўладиган гуруҳни билиш, бевосита муносабат ўрнатиш, муносабатни бошқариш, муносабатни таҳлил этиш.

5. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги муносабат усули педагогик муомилага киришни йўллари белгилайди. Муомилага киришни йўллари аниқланг.

А. Дарсни ранг-баранг шаклда ташкил этиш, ўзда ишга хошиш уйғотиш.

В. Шахсга ва жамоага таъсир эта билиш кўникмаси.

С. Доимий ўзгармайдиган ижобий, сушт ҳолдаги ижобий, барқарор бўлмаган ва барқарор салбий.

Д. Ўзнутқини бошқара олиш билан боғлиқ бўлган кўника.

6. Муносабат турли вазифаларни бажаради. Уларни белгиланг:

А. Исботлаш, ҳикоя қилиш, шахсий намуна, маъқуллаш.

В. Ўзини, ҳар бир шахсни билиб олиш, тушуниб олиш, ахборот бериш, фикр алмашиш, турли ролларда бўлиб фаолиятни ташкил этиш, ўзгалар қайғусини тушуниш, ҳамдард бўлиш.

С. Тадбир режасини тузиш, гуруҳларга бўлиниш, топшириқлар олиш, тадбирни ўтказиш, таҳлил қилиш.

Д. Янги дарс турларидан фойдаланиш, дарс турларини такомиллаштириш, дарсни ранг-баранг усулларда ташкил этиш.

7. Ўқитувчи раҳбар сифатида ўз муносабатини ҳар-қил ташкил этади. Қуйидаги жавобларнинг қайси бирида ўқитувчининг раҳбар сифатида бошқариш йўллари кўрсатилган.

А. Авторитар (обру талаб мавқеига кўра), демократик (ўзгарс ижодий ҳамкорликка асосланган), либераль (мурасасозликка асосланган).

В. Ёқтириш-ёқтирмаслик, дустлик ўзаро ҳурмат, салбий муносабат

С. Хабар бериш, маълумот олиш, хикоя қилиш, суҳбат ўтказиш

Д. Ўзларини тушуниш, ёлгон хушомад қилиш, сертакаллуфлик

8. Ёш ўқитувчи ўзининг иш фаолиятида қандай психологик тўсиққа дуч келади:

А. Дўстлик, чиқишиб ҳамжихат бўлиб ишлаш, хизматдаги мослик.

В. Ёлгон хушомад қилиш, касбга бўлган салбий муносабат, ёқтириш-ёқтирмаслик.

С. Ижтимоий, синфдан кўрқиш, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида оралиқнинг ҳосил бўлиши

Д. Менсимаслик, буйруқ, айблаш, касатик.

9. Ҳозирги даврда ўқитувчи фаолиятида учрайдиган коммуникация турлари қуйидагилар:

А. Ўқитувчининг хикояси, шахсий намуна, мунозара, суҳбат.

В. Билиш англаш, экспрессив (ҳис-туйғу ҳолати), ишонтариш ижтимоий-анъанавий, киши ҳолатида сўзсиз тушуниш.

С. Буйруқ, кўрсатма, касатик, айблаш.

Д. Авторитар, либераль, демократик.

10. Коммуникацияда ишонтаришнинг қуйидаги иш шакллари мавжуд:

А. Овознинг ўзгараши, талаффуз, нутқ оҳанги.

В. Нутқ маданияти, муносабатга киришиш маданияти, ўз-ўзини бошқариш муносабати.

С. Мавзу бўйича топшириқ, бериш, уни машқ қилиш, рағбатлантириш

Д. Баҳс, мунозара, суҳбат, ўқитувчи хикояси, ўқитувчининг шахсий намунаси.

11. Коммуникацияда таъсир этишнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

А. Олдиндан огоҳлантириш, тезлик билан таъсир этиш, ижро этишга ундовчи буйруқлар, таъқиқ этилган иборалар, андозага киритилган нутқлар

В. Ўқитувчининг ташқи ~~к~~иёфасини ифодаловчи маданияти, муносабатга киришиш маданияти, нутқ маданияти.

С. Ўз касбига бўлган салбий муносабат, чиқиша олмаслик, муросасизлик.

Д. Ўтказиладиган тадбирни танлаш, режасини тузиш, таҳлил қилиш, гуруҳларга бўлиниш.

12. Нутқ техникаси бўйича ишлаб чиқилган машқлар туркумига қуйидагилар килади:

А. Нафас олиш (оддий ва фонaцион), овоз ўзгариши, рабон нутқ.

В. Езма ва оғзаки нутқ, дактиль нутқ, ички нутқ

С. Ички нутқ, ташқи нутқ, диалогик ва монологик нутқ

Д. Нутқ органлари, нутқ аппарати, нутқ одоби.

13. Қуйидаги педагогик назоратга оид фикрга ўз муносабатингизни билдиринг.

А. Педагогик назорат-дўстлик, хизматдаги мослик, чиқишиб ҳамжиҳат бўлиш, майинлик.

В. Педагогик назорат-тадбирни танлаш, унинг режасини тузиш, ўтказиш ва тахлил қилиш

С. Педагогик назорат-нафас олиш, овозни ўзгарувчанлиги, талаффуз, рабон нутқ.

Д. Педагогик назорат-ўқитувчининг касбий сифати ва маҳоратининг бир йўналиши, унинг одоби эса ўқитувчининг обрусини тартибга солиб туради, уни сақлашга ёрдам беради, педагогик коллективдаги ўрнини белгилайди.

14. Ўқитувчи фаолиятида чулқот одобига қўйиладиган талаблар.

А. Дўстлик, хизматдаги мостик, чиқишиб ҳамжиҳат бўлиб ишлаш, маслақдошлик, майинлик, илтифотлилик, самиймийлик

В. Ёқтириш-ёқтирмастик, чиқиша олмаслик, касбга бўлган салбий муносабат

С. Баҳс, мунозара, ўқитувчи хикояси, суҳбат ўтказиш

Д. Билиш, англаш, таққиллаш, андоза олиш, хаталарни кўрсатиш.

15. Педагогик техниканинг таркибий қисмлари қуйидагилар:

А. Турли ролларда бўлиш фаолияти, фикр алмашиш, ёнрага қайғуриш, ҳаёл суриш.

В. Доимо ўзгармайдиган ижобий, суст ҳолдаги ижобий муносабат, барқарор бўлмаган, барқарор салбий муносабат.

С. Ҳамфикрлик, келишувчанлик, ташаббусни маъқуллаш.

Д. Ўқитувчининг ўз нутқини бошқара олиш қобилияти, билиш боғлиқ кўникма, шахсга ва жамоага таъсир эта билиш кўникмеси.

16. Ўқитувчининг ўқувчилар билан коллектив ижодий ишни тайёрлашдаги ташкилотчилиги.

А. Ўзида қизиқиш пайдо қилиш, эркин ҳолда дарс ўтиш, эркин ҳолда фаолият кўрсатиш.

В. Ўтказиладиган тадбирни ўқувчилар билан биргаликда танлаб режасини тузиш, режа асосида гуруҳларга бўлиниш ва топшириқлар олиш, тадбирни тайёрлаш, тадбирни ўтказиш, ўтказилган тадбирни таҳлил қилиш.

С. Дарсни ранг-баранг, янги услубларда ташкил этиш, дарсгача, дарс вақтида, дарсдан кейинги ҳолатни ташкил этиш.

Д. Ишботлаш, хабар бериш, тушинтириш, хикоя қилиш.

17. Қуйида кўрсатилган принципларнинг қайси бирларини ўқитувчи меҳнатини илмий ташкил этишнинг принциплари ва методларига киритиш мумкин:

А. Долзарблик жорғий қилишга тайёрлик, натижавий амалий самарадорлик, реал кўшма, бир бутунлик.

В. Мақсадга йўналтирилган таълим, методларни танлаш, мақсадга мувофиқ танлов ва техникани самарали ишлатиш, режалаштириш.

С. Умуминсоний қадриятларга содиқлик, ҳаётнинг маънавий бойлигини мустаҳкамлаш, инсоннинг ўз имкониятларини эркин ҳолда ишлата билиш, ватанпарварлик.

Д. Ўқув дастурини эгаллашда юсак, профессионал савияда таълим беришни таъминлаш, боланинг обрўсини ҳурмат қилиш, ўқининг кўникма ва маҳоратини такомиллаштириш.

18. Бўлажак ўқитувчининг профессионал шакиллантиришида ўз устида ишлаши катта аҳамиятга эга. Ижтимоий-психологик шаклланишда ва шахснинг ривожланишида ўз устида ишлаши жуда кўп вазифаларни башаради. Булар қуйидагилар:

А. Ўқув дастурларини эгаллашда юсак профессионал савияда таълим беришни таъминлаш, педагогик назоратни қўйиш, боланинг обрўсини ҳурмат қилиш, ўз кўникмаси ва профессионал маҳоратини такомиллаштириш.

В. Ахборот бериш, ривожлантириш, таъсир этиш, билимга муносабатни шакллантириш, ҳаракатга интилишни уйғатиш.

С. Ўз-ўзига кўрсатма бериш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзига ҳисобот бериш, ўз-ўзини ишонтириш, ўз-ўзини мажбур этиш, ўз-ўзига буйруғ бериш.

Д. Экстенсив тахминий, методологик, коммуникатив, психологик ҳамкорликдаги ижодкорлик.

19. Шахсга таъсир этишнинг метод ва усулларига тарбиялаш қуйидагилар киради:

А. Ўз - ўзини бошқариш, ўқувчи шахсини тушуниш, муомалада ўзини кўрсата олиш, ўз нутқини тўғри туза билиш ва бошқалар.

В. Ўз устида ишлаш, ўз-ўзини тарбиялаш, сөз-сөзини такомиллаштириш.

С. Экстенсив, тахминий, методологик, коммуникатив, психологик ҳамкорликдаги ижодкорлик.

Д. Ўз-ўзига кўрсатма бериш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзига ҳисобот бериш, ўз-ўзини ишонтириш, ўз-ўзига буйруқ бериш, ўз-ўзини мажбур этиш.

20. Илгор педагогик тажрибани ерлатишнинг асосий боқиқларини аниқланг:

А. Тажриба ўрганишнинг мақсади ва сифатини тузиш, долзарб мавзунини аниқлаш, мактаб амалиёти ва педагогик фаннинг долзарб масалаларини ҳал этишда уста-ўқитувчининг эришган натижаларини аниқлаш, материалларни тўплаш, таҳлил, муомала, қулоса.

В. Шахсни билиш, ахборот алмашиш, фаолиятни ташкил этиш, роллардаги алмашувлик, ўз-ўзига ишонч, ҳамдартлик.

С. Моделни тузиш. Муомалани бошқариш, муомалани таҳлил этиш, бўлажак фаолиятни моделни тузиш. Д. Мустаҳкам (назарий) ва амалий.

21. «Ўқитувчи атамаси»га берилган таърифнинг қайси бири мукамал:

А. Ўқитувчи-ёшларга таълим тарбия берувчи киши.

В. Ўқитувчи-инсон қалбининг муҳажжаси (инженери).

С. Ўқитувчи-зиё нурини тарқатувчи.

Д. Ўқитувчи-мураббий, устоз.

22. Педагогик фаолият деганда нимага тушунилади?

А. Педагогик жараён-инсон шахсини шакллантиришга қаратилган жараён.

В. Болаларга таълим-тарбия беришга махсус тайёрланган.

С. Ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ олдида, давлат олдида жавоб берадиган, таълим-тарбия беришга махсус тайёрланган одамларнинг меҳнат фаолияти.

Д. Болалар ва ўсмирлар орасида таълим-тарбия ишига масъул кишиларнинг фаолияти.

23. Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун ўқитувчига зарур бўлган қобилият турини аниқланг.

А. Билим, тушунтира олиш, қўзғатувчанлик, нутқ, ташкилотчилик, обрў орттира олиш, тўғри муомала қила олиш, келажакни кўра билиш, диққатни тақсимлай олиш;

В. Аниқ мақсадни кўзлаш, қатъийлик, меҳнатсеварлик, камтарлик, қўзғатувчанлик, ташкилотчилик, келажакни кўра билиш, диққатни тақсимлай олиш;

С. Диққатни тақсимлай олиш, янгиликка интилиш, ўзига ва ўзгаларга талабчанлик, ташкилотчилик, обрў орттира олиш;

Д. Ҳамма жавоб не тўғри.

24. Педагогик касбини танлаган киши қандай сифатларга эга бўлиши керак:

А. Соғлом бўлиши, сўзларни тўғри ва яхши талаффуз қила олиши, асаблари жойида, вазмин бўлиши.

В. Болаларни ёқтириши, хушмуомалали, қўзғатувчи, кенг фикр юритувчи, сўзларни тўғри талаффуз қила оладиган, жисмонан бақувват ва соғлом, асаблари мустаҳкам.

С. Болаларни ёқтириши, ўз фанини мустаҳкам аълолаши, нутқи раванлиги.

Д. Тўғри жавоб йўқ.

25. Антик давр мутафаккирларидан кимлар педагогнинг касб маҳорати ва уларнинг нотиклик санъати ҳақида фикр билдирган?

А. Сукрот, Платон

В. Демосфен, Аристотель

С. Цицерон

Д. Кантелиан

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тугрисида"ги қонуни. Т.1997
2. Ўзбекистон Республикаси "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" Т.1997 й.
3. И.А. Каримов "маънавий юксалиш йулида" Т. 1998 й.
4. "Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори" Т.1997й.
5. И.А. Каримов "Ўзбекистон XXI аср бўсағасида" Т. 1997 й.
6. И.А. Каримов. Маънавий юксалиш йулида. Т. 1998 й.
7. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.1998
8. А.Иброхимов ва бошқалар "Ватан туйғуси" Т. 1997 й.
9. "Баркамол авлод орзуси" Т. 1999 й.
10. "Мустақиллик" изоҳли илмий оммабоп лугат. Т. 2000й
11. Кайковус "Қобуснома", Т. 1991 й.
12. Юсуф Хос Хожиб. "Қутадғу билиг" 1990 й.
13. Маърупов, Нурмуҳаммедов. "Қалб қуёш мураббий". Т. 1987
14. М.О.Очилов, Н.Очилова. Ўқитувчи одоби. Т.Ўқитувчи 1997
15. Ю.К.Бабанский Ҳозирги замон умумий таълим мактабларида ўқитиш методлари. Т.1990.
16. Шукуров Е. "Дил кузгуси". Т. Ўқитувчи 1990 й
17. Кузиев Б., Долимов У. Маърифат даргалари. Т.Ўқитувчи 1999
18. Ҳасанбоева О. Тарбиявий ишларни ташкил қилиш методикаси. Т.1996 й.
19. Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.1993.
20. Умумий психология. Т.1995.
21. А Навоий "Маҳубубул - қулуб" Т.1983.
22. Т.Гулбоев. Янги педагогик технологиялар. Маърузалар тўплами. Навоий-2000.
23. "Халқ таълими" журналлари
24. Юнусов Т. Ёш ўқувчилар билан ишлашни такомиллаштириш йуллари
25. Ким қандай ўқитади Мақола Ҳикматулла Абдуллаев доц. Низомий номли ТДПУ, 15 июл 1998 й. "Маърифат"
26. Зязюна Ю.В. Основы педагогического мастерства

27. Тарбиявий иш методикаси. А.Рувинский таҳририда. Т.1991.
28. Рашидов А. Миллий анъаналар тарбия мактаби. Ҳалқ таълими. 1992 й.
29. Расмий ва норасмий учрашувлар одобномаси. Т.Адолат. 1992 й
30. Муомала тренинги (услубий қўлланма). Т. 1994 й.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
Кириш	4

1-Бўлим. Педагогик маҳоратнинг назарий асослари ва унинг ўқитувчи фаолиятидаги аҳамияти.

1.1. Педагогик маҳорат ҳақида тушунча, унинг ўқитувчи фаолиятидаги ўрни ва аҳамияти. Педагогик фикр тарихи.	5
2.1. Энг қадимги даврлардан VII асргача бўлган даврда ўқитувчи устоз, шогирд ва уларнинг жамиятдаги ўрни, маҳорати ҳақидаги фикрлари.....	15
1.3. Педагогик қобилият	21
1.4. Ўқитувчининг коммуникатив қобилияти	31

II – Бўлим. Мулоқот – педагогик қобилиятнинг намоён бўлишидир.

2.1. Турли хилдаги мулоқотни ташкил этишда миллий маданий асослар ва умуминсоний қадриятлар устиворлиги. Педагогик маҳорат	34
2.2. Ўқитувчи фаолиятида мулоқот маданияти. Ўқитувчи ва ўқувчининг мулоқоти	44
2.3. Педагогик назокат ва педагогик одоб ахлоқ	72

III – Бўлим. Педагогик техника.

3.1. Педагогик техника ҳақида тушунча	80
3.2. Нутқ маданияти ва техникаси	87
3.3. Ўқитувчининг дарсдаги маҳорати	99
3.4. Ўқитувчининг тарбиячилик маҳорати	105

IV - Бўлим. Ўқитувчи маҳоратини такомиллаштиришнинг йўли ва шарт шароитлари.

4.1 Ўқитувчи меҳнатини илмий ташкил этиш.....	114
4.2. Таълим жараёнида ўз-ўзини бошқариш ва ўз устида ишлаш. Шахсий педагогик тажриба гушлаш тизими, таълимнинг давлат стандартларини ўрганиш	120
4.3. Ўқитувчининг янги педагогик технологияларини ўрганиш ва татбиқ этишдаги маҳорати	131
«Педагогик маҳорат асослари» курси бўйича тест саволлари.....	140
Адабиётлар.....	148

77 – буюртма 200 нусха. Ҳажми 95 б.т.
2005 йил 18 июлда босишга рухсат этилди.
Низомий номидаги ТДПУ Ризографида
нашр қилинди.

2500 ~

012247/14